

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू

Millennium Development Goals

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू

Millennium Development Goals

लेखन
अर्जुन ढकाल

नेपाल वातावरण पत्रकार समूह

लेखन	:	अर्जुन ढकाल
भाषा सम्पादन	:	गोविन्द पोखरेल
प्रकाशन	:	नेपाल वातावरण पत्रकार समूह

लेखन तथा अनुसन्धान सहयोगीहरू

:	अभिषेक गुरूङ
:	अनुजा खनाल
:	नुमा राई
:	दीपक राज सुवेदी
:	देवकी आले थापा
:	पंकज के.सी.
:	बुद्धिसागर अर्याल

टाइप	:	दामोदर सत्याल
डिजाइन	:	इन्स्टिटेउट वेम प्रा. लि.

© नेपाल वातावरण पत्रकार समूह

प्रथम प्रकाशन : २००४ डिसेम्बर
नापा नकमाउने उद्देश्यका लागि यो पुस्तकमा प्रकाशित सामग्रीहरू प्रकाशन/प्रसारण गर्न सकिन्छ। तर, यसो गर्दा समार 'नेपाल वातावरण पत्रकार समूह' लेखिनु पर्छ र प्रकाशित/प्रसारित सामग्रीको एकग्रही नेपाल वातावरण पत्रकार समूहमा पठाउनु पर्नेछ।

पत्राचार ठेगाना :
नेपाल वातावरण पत्रकार समूह
पो.ब.नं. ४१४३

थापाथली, काठमाडौं

फोन : ००९७७-१-४२६१९९१/४२६०२४८

फ्याक्स : ००९७७-१-४२६१९९१

इमेल : nefej@mos.com.np

Web : www.nefej.org.np

गुणिका

देशीय विश्वयुद्धको अन्त्यपछि क्षतिग्रस्त विश्वको पुनर्निर्माण, शान्ति स्थापना, गरिबी निवारण र वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्नको लागि युद्ध योजनाहरू बनाएर, विचारहरू कार्यान्वयन गरिए। प्रत्येक दशकमा नयाँ नयाँ विकास अभ्यासहरू गरिए। अहिले असमानता नै विश्व विकासको सबैभन्दा ठूलो चुनौती हो।

सहयोगी दाता राष्ट्रहरूले गरेका बाचाहरू र गरिबी राष्ट्रहरूले बनाएका योजनाहरू धेरै पूरा हुन सकेनन्। एक पछि अर्को बाचा तोड्ने काम मात्रै भयो। विश्वमा विद्यमान असमानता, गरिबी, भोकमरी, युद्ध भन्त बढ्दै गयो। परिणाम बढ्दो जनसंख्यासँगै विश्वभरि नै अशान्ति वातावरणीय विनास, युद्ध जस्ता थुप्रै समस्याहरू एकासाथ देखापर।

विगतका यीनै अनुभवलाई मध्यनजर राखेर सन् २००० को सेप्टेम्बरमा संयुक्त राष्ट्र संघको पहलमा सहस्राब्दी घोषणा पत्र जारी गरियो। त्यही घोषणा पत्रको आधारमा सन् २००१ मा ८ वटा लक्ष्यहरू, १८ वटा उद्देश्यहरू र ४८ वटा सूचकहरू निर्धारण गरिएको छ। १९९० लाई आधारवर्ष मानेर सन् २०१५ सम्मको यी लक्ष्यहरूले विशेषत गरिबी, शिक्षा, स्वास्थ्य, वातावरण जस्ता क्षेत्रको सुधार गर्ने उद्देश्य राखिएको छ।

नेपालले पनि यो घोषणा पत्रमा आफ्नो सहमति जनाई सकेको छ। हाल बनाइएका सबै योजना, नीति र लगानीहरू यीनै लक्ष्यलाई पूरा गर्ने निर्णय गर्नुपर्ने देखिन्छ। वैदेशिक सहयोग, दाता राष्ट्र, नैसर्ग, नागरिक समाज सबैले यी लक्ष्यहरू पूरा गर्ने उद्देश्यका साथ काम गरिरहेको बताउँछन्।

यी विषयमा सबैलाई जानकारी होस् भनेर यो पुस्तकको प्रकाशन गरिएको हो। यस पुस्तकले यी लक्ष्य, उद्देश्य र सूचकहरूको जानकारी दिनुका साथै हालको विश्वव्यापी अवस्था, नेपालको अवस्था, केही महत्वपूर्ण सार्वजनिक बहसहरू र नागरिक समाजको भूमिकालाई समेट्ने प्रयास गरेको छ। अन्तमा, सबैलाई सजिलो होस् भनेर केही विकास शब्दावलीहरूको व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएको छ।

विगत १९वर्षदेखि वातावरण र शिगो विकासका क्षेत्रमा चेतना अभिवृद्धि गर्ने काममा संलग्न नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले निकालेको यो पुस्तिका आज तपाइको हातमा छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यका सबै कुराहरूलाई यही सानो पुस्तकमा समेट्न गाह्रो कुरा हो। यसमा रहेका कमी कमजोरीहरूलाई निर्धक्क टिप्पणी गरिदिनु भयो भने आगामी प्रकाशनहरूमा हामीले सुधार गर्ने मौका पाउने थियो।

विषयसूची

सहस्राब्दी घोषणा र विकास लक्ष्यहरु.....	१
लक्ष्य, उद्देश्य तथा सूचकहरु.....	११
सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र नेपाल.....	३१
समेटिन नसकेका पक्षहरु.....	५७
सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, क्यौती योजना र गरिबी निवारण रणनीतिक योजना.....	६७
सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरु र नागरिक समाज.....	७५
कोही ठूला विकास शब्दहरु र विचारहरु.....	८५

सहस्राब्दी घोषणा र विकास लक्ष्यहरु

भविष्यको कल्पना जाहाँ ....

- कोही भोको वा गरीब हुने छैन ।
- आमाहरु स्वस्थ हुनेछन्, कुनै बच्चाहरु अनवश्यक कारणले मर्ने छैनन् । क्षयरोग, मलेरिया र एड्स जस्ता रोगहरु देखा पर्ने छैनन् ।
- सबै केटा र केटीले प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्नेछन् र सबै पुरुष र महिलालाई समान अवसर हुनेछ ।
- नामो समयदेखिको बालावर्णीय प्रदूषणमा सुधार हुनेछ र बच्चाहरुले पाएको बालावरण प्रति बाबु आमा गर्व गर्नेछन् ।
- संसारका सबै राष्ट्र र संस्था एकजुट हुनेछन् र सबै मानिसहरु अत्याय हटाउनको लागि प्रभावकारी सहकार्यमा काम गर्नेछन् ।

सन् २००० सेप्टेम्बर महिनामा आयोजित संयुक्त राष्ट्र सहस्राब्दी शिखर सम्मेलनमा विश्वका धेरै राष्ट्र प्रमुखहरूको बृहत भेला भएको थियो । सो सम्मेलनमा सिम्मिलित नेताहरूले आ-आफ्नो राष्ट्रलाई विश्व शान्ति, मानवअधिकार, प्रजातन्त्र, बातावरणीय दिगोपन, गरिबी निवारण, स्थिर शासन प्रणाली र मानवीय स्वाभिमान र समानताको उत्थानको लागि समर्पण गर्ने प्रतिबद्धता ज्ञाहेर गरेका थिए । विश्वका १८९ राष्ट्रहरू सिम्मिलित यस शिखर सम्मेलनको उपलब्धि नै “२००० (सहस्राब्दी) घोषणा पत्र” हो जसले वर्तमान विश्वमा व्याप्त गरिबीलाई निवारण गर्नु मुख्य उद्देश्य राखेको छ । यसैको आधारमा सन् २००१ को सेप्टेम्बरमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू निर्धारण गरियो ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू

बीसी शताब्दीको अन्तिम दशकमा आयोजना गरिएका संयुक्त राष्ट्रसंघीय विश्व सम्मेलनहरूले विश्वको विकास सम्बन्धी केही प्रमुख लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू निर्धारण गरेका छन् । तिनै लक्ष्य तथा उद्देश्यहरूमध्ये मुख्य मुद्दाको सूचीलाई नै अन्तर्राष्ट्रिय विकास उद्देश्यहरूका रूपमा लिएको छ । सन् २००० को सेप्टेम्बरमा कूल १९१ राष्ट्र सहभागी भै सहमति जनाएका थिए भने १४७ राष्ट्रका त राष्ट्रप्रमुख वा सरकार प्रमुखले सहस्राब्दी घोषणापत्र अनुमोदन गरेका थिए । उक्त घोषणापत्रमा शान्ति, सुरक्षा तथा विकासका साथसाथै बातावरण, मानव अधिकार तथा शासनव्यवस्थाबारे प्रकाश पारिएको छ । उक्त घोषणापत्रले अन्तरसम्बन्धित तथा समन्वयात्मकरूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिने विकास सम्बन्धी लक्ष्यहरूलाई विश्वव्यापी कार्यसूचीका रूपमा मूल प्रवाहमा ल्याएको छ । सहस्राब्दी घोषणापत्रका समेटिएका विकास लक्ष्यहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकास उद्देश्यहरू उस्तै छन् । तर, केही कुराहरूमा फरक पनि छन् । हालै ती सबै उद्देश्य तथा लक्ष्यहरूलाई ‘सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू’ का रूपमा एकीकृत गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय विकास उद्देश्यहरूलाई समेटेको सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूले मानव विकासको सुपरिवेक्षणका लागि लक्ष्यहरू तथा उद्देश्यहरूलाई संयोजित गरेको छ । यो निम्न आठवटा मुख्य लक्ष्यहरूको सेरोफेरोमा केन्द्रित रहेको छ ।

१. गरीबी तथा भोक उन्मूलन
२. विश्वव्यापीरूपमा प्राथमिक शिक्षा प्राप्ति
३. लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तिकरण प्रवर्द्धन
४. बाल मृत्युदर न्यूनीकरण
५. मातृ स्वास्थ्यमा सुधार
६. एचआइभी/एड्स, औलो तथा अन्य रोगहरू विरुद्ध संघर्ष
७. वातावरणीय दिगोपनाको प्रत्याभूति
८. विकासका लागि विश्वव्यापी साझेदारीको विकास ।

प्रत्येक लक्ष्यका लागि साङ्खिक लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएका छन् र तीमध्ये अधिकांश लक्ष्यहरू सन् १९९० देखि २०१५ बीचको २५ वर्षको अवधिभित्र हासिल गरिनेछन् । प्रत्येक लक्ष्यहरूसम्बन्धमा भएका प्रागतिको सुपरिवेक्षणका लागि उपयुक्त सूचकहरूको छनौट कार्य समान भइसकेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको स्थितिको मूल्याङ्कन तथा समझदारी समानरूपमा होस् भन्ने सुनिश्चितताका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघ, विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष तथा ओईसीडीको संयुक्त प्रयासबाट १८ वटा उद्देश्यहरू तथा ती उद्देश्यहरू सम्बन्धी ४८ वटा सूचकहरूको साभाना सूची तयार गरिएको छ ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको सुपरिवेक्षण विश्व तथा राष्ट्रिय स्तरमा गरिनेछ । विश्व स्तरमा, संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले महासभालाई प्रत्येक वर्ष सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूसम्बन्धी प्रागतिका बारेमा महासभामा प्रस्तुत गर्छन् भने प्रत्येक पाँच वर्षमा त्यससम्बन्धी थप विस्तृत प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिन्छ । गरीबी सम्बन्धी विषयलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकाससम्बन्धी कार्यसूचीको केन्द्रमा राख्न सघाउने बहुआयामिक अभियानलाई ती प्रतिवेदनहरूले सहयोग पुऱ्याउनेछन् । विश्वको आँखा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यप्रति आकर्षित गराइराख्नका लागि त्यस्ता प्रतिवेदनहरू आवश्यक पर्छन् । राष्ट्र स्तरमा, सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्ने कार्यमा संलग्न गराउन मद्दत पुऱ्याउनेछन् भने नागरिक समाज, समुदाय, सर्वसाधारण जनता तथा सञ्चार

माध्यमहरूलाई परिचालन गर्ने पनि सहयोग गर्नेछन् । नब्बेको दशकमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरू तथा विश्व शिखर बैठकहरूको व्यवस्थित तथा स्पष्ट अनुगमन गर्ने यसबाट सहयोग पुग्नेछ ।

एकदिसौं शताब्दीमा विकासोन्मुख राष्ट्रका मानिसहरूको जीवनस्तर कसरी उकास्न सकिन्छ भन्ने सिलशिलामा २३ वटा धनी दाता राष्ट्रहरू संलग्न "आर्थिक सहयोग तथा विकास संगठन (Organisation for Economic Cooperation and Development)" को "विकास सहायता समितीले (Development Assistance Committee)" "अन्तर्राष्ट्रिय विकास लक्ष्यहरू (International Development Goals)" प्रतिपादित गरेका थिए । यहि "अन्तर्राष्ट्रिय विकास लक्ष्य" हरूले प्रदान गरेको गतिमा नै सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरू निर्माण भएका छन् ।

सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरू (MDGs) ले अन्तर्राष्ट्रिय विकास लक्ष्यका (IDGs) एउटा बाहेक सबै लक्ष्यहरू समिलित गराएपनि तिनीहरू धनी राष्ट्रहरूको मात्र उपज हो भनेर भन्न सकिदैन । वास्तवमा तिनीहरू साँच्चिकै विश्व विकासका लक्ष्यहरू हुन् । जसले संसारको सामुहिक प्रतिबद्धता अंगालेका छन् र गरिव राष्ट्रका मानिसहरूको उत्थानको लागि केन्द्रित छन् । यी लक्ष्यहरूले विकासोन्मुख राष्ट्रका उत्तरदायित्व स्वीकार गर्दै धनी राष्ट्रहरूसँग निश्चित मागहरू अघि सारेका छन् ।

सन् २००२ मार्चमा मोन्टेरी मेक्सीकोमा आयोजित विकासमा लगानी सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन (International Conference on Financing for Development) ले सहस्राब्दी घोषणा र यसका विकास लक्ष्यहरू प्रति प्रतिबद्धता जारे गरेको छ । यस सम्मेलनले विश्व साझेदारीको नयाँ शैली अघि सारेको छ जुन धनी राष्ट्र र विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको परस्पर सम्बन्धमा आधारित छन् । यस सम्मेलनमा विश्वका धनी राष्ट्रहरूले अन्तर्राष्ट्रिय संस्था सहयोगी वातावरण सिर्जना गर्ने र विकासका काममा लगानी गर्ने प्रतिबद्धता जनाएका छन् ।

सन् २००२ सेप्टेम्बरमा जोहानसबर्ग, साउथ अफ्रिकामा आयोजित "द्वितीय विकासको लागि विश्व सम्मेलन (World Summit on Sustainable Development)" बाट यी प्रतिबद्धताहरूलाई अरू धेरै समर्थन प्राप्त भएको छ ।

सहभावी घोषणामा उच्चारण गरिएको छ "सहभावी विकास लक्ष्यहरू नै विकास, शान्ति, मानव अधिकारका प्रगतिका निर्देशन चिन्ह हुन् जुन केहि मौलिक मुल्य मान्यताहरूले निर्देशित गरेका छन् । ती हुन्:-

स्वतन्त्रता (Freedom):

आफ्नो जिन्दगी जिउनु र आफ्ना बालबच्चालाई भोकमरी, हिंसा अत्याचार, अत्याघात मुक्त रूपमा हर्कान पाउनु हरेक मानिसको अधिकार हो ।

समानता (Equality):

कुनै व्यक्तिविशेष राष्ट्र विकासको अवसरबाट बञ्चित हुनुहुन्न । महिला र पुरुष बीच समान अधिकार र अवसर हुनुपर्दछ भनि विश्वास दिनुपर्दछ ।

समता (Solidarity):

विश्वका चुनौतिहरूको खर्च र भार निरपक्ष ढंगले बाँड्नु पर्दछ । कम अवसर मिलेकालाई धेरै अवसर भएकाले सहयोग गर्नुपर्दछ ।

सहनशीलता (Tolerance):

धारणा, संस्कृति, भाषामा विभिन्नता भएपनि मानिसहरूले एक आपसमा विभिन्नतालाई आदर गर्नुपर्दछ । समाजमा रहेका विभिन्नतालाई दमन अथवा भयभीत नगरी मानवताको संपत्ति हो भन्ने ठान्नुपर्दछ ।

प्रकृतिको सम्मान (Respect for Nature):

विकास दिगोपनको नियमले जीवजन्तु र प्राकृतिक सम्पत्तिको प्रबन्धमा पूर्वनिर्धार

गर्नुपर्दछ । अनिमात्र प्रकृतिले दिएको अथाह सम्पत्ति भविष्यका सन्ततीका लागि सुरक्षित राख्न सकिन्छ ।

उत्तरदायित्वको बाँडफाँड (Shared Responsibility):

विश्वव्यापी आर्थिक तथा सामाजिक विकास, विश्वको सुरक्षा र शान्ति जस्ता उत्तरदायित्वको अभिभारा सबै राष्ट्रहरूले लिनु पर्छ । संयुक्त राष्ट्र संघले यसमा केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ आदि ।

लक्ष्यहरूको आवश्यकता नै किन पन्थो ?

भनिन्छ, "यदि, तिमी कहाँ जाँदैछौं भन्ने थाहा छैन भने तिमीलाई कुन बाटो रोज्ने भन्ने पनि थाहा हुँदैन" । विगतमा हामी के प्राप्तिका लागि लगानी गर्दैछौं भन्ने कुरा स्पष्ट नहुनाले हाम्रा लगानी र योजनाहरू असफल भए । अहिले सबै मान्छे के कुरामा सहमत भएका छन् भन्ने यी लक्ष्य र उद्देश्यहरूले व्यक्ति, समूह, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई साझा उद्देश्य प्राप्तिका लागि काम गर्न अवसर र बाटो तय गरीरहेका हुन् । यी लक्ष्य, उद्देश्य र सुचक तय गरेपछि अरू स्पष्ट रूपमा सन्तुलन विकास रूपले गर्ने वातावरण बनेको छ । प्राथमिकता बढु लक्ष्य र उद्देश्यहरू भएकाले कामका लागि लक्षित (Focus for Action) मा सघाउ पुऱ्याएको छ ।

अर्को राम्रो कुरा के हो भने यी लक्ष्य र उद्देश्यहरूले प्रगति नाप्न र विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएका छन् । अरू यी लक्ष्य प्राप्त तिर हामी कसरी अगाडी बढेका छौं । छैनौं भने के कारणले छैनौं भन्ने कुरा विश्लेषण गर्न पनि सजिलो भएको छ ।

अर्को पक्ष के पनि छ भने व्यापक छलफल पछि निर्धारित यी लक्ष्य र उद्देश्यहरूमा संसारभरी के नीति निर्माताहरू सहमत भएका छन् । त्यसैले यसका लागि कति लगानी गर्नुपर्छ र श्रोत कसरी

कुन सरकार उठान हो ?
जबले सबै आँक्रे आँक्रे
शासन गर्नु सिकाउँछ ।
- जेन उत्कमान भोन गोथ
(१७४९-१८३२) जर्मन कवि

जब आमा जनताले उजीरसको दुःख के हो, बसलाई कयरी हठाउन सकिन्छ, साथै उजीरसको जाग्रा के हो र कयरी बसलाई सुतिले र अलग्गति ठुले बनाउन सकिन्छ ठाउले कयस थारु पाईछन त्यसपछि जाग्रा उजीरसको जसरी पनि लक्ष्य प्राप्त गर्ने छन जसलाई संसारको कुनै शाकिले सेतल सतदेन ।

- हेनरी जर्ज (१८३९-१८९७)
अमेरिकन अर्थशास्त्री

बाँडफाँड गर्नुपर्छ भन्ने कुरा निर्धारण गर्ने पनि यसले सहयोग पुऱ्याउछ । यसका लागि अहिले अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय तहमा उपयुक्त कानून र नीतिहरू तर्जुमा गर्ने तथा श्रोत खोज्ने काम भैरहेको छ ।

कसले निर्धारण गर्छ यी लक्ष्यहरू ?

सन् १९९० पछि लगातार संयुक्त राष्ट्र संघले विकासको मुद्दा के हुनुपर्छ भनेर विश्व सम्मेलनहरू गर्दै आएको छ । यो जरूरी नै भैसकेको थियो । किनकि बहूदो गरीबी र अपुग आर्थिक श्रोत विश्वको ठूलो चुनौती बन्दै आएको छ । १९९० को अन्त्यतिर अन्तर्राष्ट्रिय विकास उद्देश्यहरू लगाभग तय भैसकेका थिए । यीनै सहस्राब्दी ऋणमोचन, सामुदायी र व्यापार तथा विकास मार्फत आर्थिक विकास थपियो ।

यी सबैको सूची सेप्टेम्बर २००१ मा संयुक्त राष्ट्र संघको प्रकाशन संयुक्त राष्ट्र सहस्राब्दी घोषणाको कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट बाटो मार्फत बाहिर आयो । सहस्राब्दी घोषणा सेप्टेम्बर २००० मानै पारित गरिएको थियो । यो सूची तयार पार्दा संयुक्त राष्ट्र संघ सचिवालयले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्दा कोष, आर्थिक सहयोग तथा विकास कोषसँग संश्लेषण र विश्व बैंकसँग गहन छलफल र सहकार्य गरेको थियो ।

कसले बनाउँछ योजना ?

यो जटिल विषय हो । यसका लागि विभिन्न तह र तप्काका धेरै मानिस सहभागी हुनुपर्छ । विश्वस्त, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय तहमा गरीबी निवारण र विकासका लागि प्रभावकारी सहयोग हुनु जरूरी छ । राष्ट्रिय, जिल्ला, गाउँ, परिवार र व्यक्तिगत तहमा समेत राम्रो योजनाको निर्माण, कार्यान्वयन र निगरानी हुनु पर्दछ ।

१९९० पछिका विश्व सम्मेलनहरू

१९९०	जोमटेन	सबैका लागि शिक्षा
१९९०	न्युयोर्क	बालबालिका
१९९२	रियो दे जेनेरियो	वातावरण तथा विकास
१९९४	कायरो	जनसंख्या तथा विकास
१९९४	बेइजिङ	महिला
१९९६	इस्तानबुल	मानव बसोबास
१९९८	लिरकोन	युवा
१९९९	मपुरो	वारूदी सुरुङ
२०००	न्युयोर्क	सहस्राब्दी सम्मेलन
२००१	बसेल	अल्प विकासित राष्ट्रहरू
२००२	मन्टेरियो	विकासका लागि लगानी
२००२	जोहानेसबर्ग	रिगो विकास

गरिबी ओक हो । बास नहुनु गरिबी हो । विशमी भएर पनि डक्टर नपाउनु गरिबी हो । कसरी पर्ख्ने भन्ने शहा नपाउनु र स्कुल जान नपाउनु गरिबी हो । जानीर नहुनु, भविष्यको चिन्ता नहुनु र एक छक मात्र खान पुक्नु गरिबी हो । फोहेर पानी खाएर बच्चा तिसमी पर्नु गरिबी हो । शक्ति नहिज हुनु, सतामा आफ्नो प्रतिनिधित्व नहुनु र स्वतन्त्रता नपाउनु गरिबी हो ।

गरिबका आवाजहरू
विश्व बैंक

धनी राष्ट्र जनताहरूले गरिबी निवारणका लागि सहयोग र ऋणमोचन हुन आवश्यक छ भन्ने कुरा बुझ्न आवश्यक छ । प्रजातान्त्रिक प्रकृयाको लक्ष्य प्राप्तिका लागि पुरादो सहयोग र विकासशील राष्ट्रलाई बजार खुला गर्ने कुरा निश्चित गरिनु पर्दछ ।

त्यसरी नै विकासशील राष्ट्रका जनताले उपलब्ध प्राकृतिक श्रोत र जनशक्तिको उचित उपयोग गर्ने कुरामा विश्वास दिनुपर्छ । उनीहरूले लक्ष्य प्राप्तिका लागि बजेटको प्राथमिकता गर्नु आवश्यक छ ।

विगतको अनुभवका आधारमा सञ्चारमाध्यम, नागरिक समाज र निजी व्यवसायीको योजना निर्माण, कार्यान्वयन र निगरानीमा सक्रिय सहभागिता जरूरी छ ।

गरिबी निवारण गर्न स्रोत र साधनहरू विश्वमा जम्पका होइजन् । रोज र कुम्भोणबाट छुने नुर्युद्ध घटाउने स्रोत भए पनि यस्ता स्रोतहरू विश्वका केही राष्ट्रहरूमा जम्मा भएर रहेका छन् । १९६० मा विश्वका २० प्रतिशत धनी मानिसहरू २० प्रतिशत गरिब जन्तु ३० गुनाले धनी भिए । १९९८ मा यो बर ३० बाट ८३ मा पुगेको छ । धनी राष्ट्रहरूले विकासमा गतिशिलता लिए पनि गरिब राष्ट्रहरूलाई सहयोग गरेका छैनन् ।
विश्व श्रुतिकोण २००२

योजनालाई कसले कार्यान्वयन र परिवर्तन गर्छ ।

नीति निर्माण, योजना निर्माण, कार्यान्वयन र निगरानीमा स्थानीय समुदायको सहभागिता भएमा दीर्घकालिन विकास र दिगोपन निश्चित छ भन्ने कुरामा हाल सबै सहमत भएका छन् । जनताले आफ्नो जीवनका लागि के भैरहेको छ भन्ने थाहा पाउनका लागि त्यसको नियन्त्रण र विकल्पको छनौट समेत गर्न पाउनु पर्छ भन्ने हो ।

निजी क्षेत्रको सहभागितालाई बिसन्त हुँदैन । जसले अन्तर्राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहमा व्यावसायिक भावनाको विकास गर्न, रोजगारी सृजना गर्न तथा पूँजी निर्माण गर्न महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँछ ।

लगानी कसले गर्ने ?

वर्तमान सहयोग दरमा प्रत्येक वर्ष अमेरिकी डलर ४० बिलियन देखि १०० बिलियसम्म सहयोग आउने हो भने विश्वव्यापी सहस्राब्दी विकास उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

आम्दानीका प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष स्रोतहरू छन् । सन् १९७० मा विश्वका विभिन्न धनी राष्ट्रहरूले आफ्नो राष्ट्रिय आम्दानीको ०.७ प्रतिशत भाग विकासोन्मुख देशहरूको सहयोगको लागि छुट्याउने बाचा गरेका थिए । यस अनुसार विकासोन्मुख देशहरूलाई प्रत्येक वर्ष अमेरिकी डलर ११४ बिलियन उपलब्ध हुने देखिन्छ ।

सन् १९९० देखि गरिब राष्ट्रहरूलाई ऋण मोचन गर्ने कार्यक्रम पनि शुरू भइसकेको छ । यसले उद्देश्य प्राप्त गर्न केही मद्दत पुऱ्याउने विश्वास गरिएको छ ।

केही राष्ट्रका लागि गरिबी निवारण गर्न नीति र नियमहरू सुधार र परिवर्तन गर्नु जरुरी देखिन्छ । पैसाको लगानी भन्दा यस्ता परिवर्तनले सुधारका बाटाहरू खुलाउने छ ।

कुनै राष्ट्रहरूले पर्याप्त पैसा, सुधारगत नीति र प्रभावकारी सेवा प्रणाली हुँदाहुँदै पनि गरिबी उन्मूलन गर्न सकेको छैन । गरिबी निवारण गर्नका लागि गरिबीका कारणहरूसँग जुध्नु जरुरी छ । वर्तमान अन्तर्राष्ट्रिय वित्तिय र कारोबार प्रक्रियालाई परिवर्तन गरी अन्तर्राष्ट्रिय अर्थ व्यवस्थाको वातावरण बनाएमा गरिबीको समस्या केही हदसम्म हल हुनेछ ।

उद्देश्य प्राप्तिका लागि सम्भावित स्रोतहरू

१. अनुदान सहयोग
२. ऋण मोचन
३. निजि क्षेत्रको लगानी
४. कम व्याजदरको बैंक ऋण
५. स्वच्छ व्यापार प्रणाली
६. सुशासन
७. प्रभावकारी कर प्रणाली
८. सुधार नीतिहरू (आर्थिक)
९. प्रभावकारी प्रशासन
१०. श्रोतको सही उपयोग

सबैभन्दा ठूलो सम्पत्ति अनेको ..... त्यस्तो एउटा नियोजित परिवार हो जसको प्रभावकारी सञ्चाल हुन्छ र जसको कारणले जाविर, भ्रष्टा र वित्तिय सहयोग प्राप्त गर्न सहज हुन्छ ।

- सिनिगलका नागरिक १९९५- गरिबका आवाजहरू

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू, उद्देश्यहरू र सूचकांकहरू (१९८०-२०१५)

लक्ष्य १	गरिबी तथा भोक उन्मूलन	सूचक
उद्देश्य		
१) सन् २०१५ सम्ममा प्रति दिन १ डलरभन्दा कम आय हुने मानिसको संख्या आधा पार्ने	१. प्रतिदिन १ डलरभन्दा कम आय हुने जनसंख्या २. गरिबीको दूरी अनुपात ३. राष्ट्रिय खर्चमा अन्तिम ढाँचाको साभेदारी	
२) सन् २०१५ सम्म भोकग्रस्त मानिसको संख्या आधा पार्ने	४. ५ वर्षमुनीका तौल नपुगेका बालबच्चाहरूको संख्या ५. न्यूनतम खाद्य शक्ति प्राप्त गर्न नसक्ने जनसंख्याको अनुपात	
लक्ष्य २. विश्वव्यापी रूपमा प्राथमिक शिक्षा प्राप्ती		सूचक
उद्देश्य		
३) सन् २०१५ सम्ममा सबै बालबालिकाहरूले प्राथमिक विद्यालयको पूर्ण पाठ प्राप्त गर्ने कुराको प्रत्याभूति गर्ने	६. प्राथमिक शिक्षामा खुद भर्नाको अनुपात ७. कक्षा १ मा शुरू गरी कक्षा ५ सम्म पुग्ने बालबालिकाहरूको खण्ड ८. १५-२४ वर्षका व्यक्तिको साक्षरता दर	

लक्ष्य ३. लैङ्गिक समानता तथा महिला शैक्षिकरण प्रवर्द्धन	सूचक
उद्देश्य	
४) सन् २००५ सम्ममा प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षामा लैङ्गिक असमानता निर्मूल पार्ने	९. प्राथमिक माध्यमिक र उच्च शिक्षामा केटा र केटीको अनुपात १०. १५ देखि २४ वर्षका साक्षर पुरुष र महिलाको अनुपात ११. सैद्धान्तिक क्षेत्रमा ज्यालदारी रोजगारीमा महिलाको साभेदारी १२. राष्ट्रिय संसदमा महिलाले ओगट्ने सीटको खण्ड
लक्ष्य ४. बाल मृत्युदर न्यूनीकरण	सूचक
उद्देश्य	
५) सन् २०१५ सम्म ५ वर्ष मुनीका बालबालिकाहरूको मृत्यु संख्या २/३ ले न्यून गर्ने ।	१३. ५ वर्ष मुनीका को मृत्युदर १४. शिशु मृत्युदर १५. दादुरा विरूद्ध खोप दिइएको १ वर्षका बच्चाहरूको खण्ड
लक्ष्य ५. शिशु स्वास्थ्यसुधार	सूचक
उद्देश्य	
६) सन् २०१५ सम्ममा मातृ मृत्यु अनुपात ३/४ ले घटाउने ।	१६) मातृत्व मृत्यु अनुपात १७) सिपालु स्वास्थ्यकर्मीद्वारा प्रजनन प्रक्रियामा दिइएको योगदानको अनुपात

लक्ष्य ६ एचआईभी/एड्स, औलो तथा अन्य रोगहरूको नियन्त्रण	
उद्देश्य	सूचक
७) सन् २०१५ सम्ममा एचआईभी एड्स फैलनबाट रोक्ने	१८)१५ देखि २४ वर्षका गर्भवती महिलाको एचआईभी संक्रमणको संख्या १९)निरोधक साधनहरूको प्रयोग २०)एचआईभी एड्सले दुहुरा बनेका बच्चाहरूको संख्या
८) सन् २०१५ सम्ममा औलो तथा अन्य प्रमुख रोगहरू फैलनबाट रोक्ने	२१)औलोसँग सम्बन्धित मृत्युदर र संख्या २२)औलो प्रभावित क्षेत्रमा औलो नियन्त्रण तथा उपचार गराउने जनसंख्याको खण्ड २३)क्षयरोगसँग सम्बन्धित मृत्युदर र संख्या २४)डेट्स प्रणालीले उपचार गराई निको भएको मानिसको संख्या
लक्ष्य ७ वातावरणीय दिगोपनाको प्रत्याभूति	
उद्देश्य	सूचक
९) राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रममा दिगो विकासको सिद्धान्त एकीकृत गर्ने र सन् २०१५ सम्ममा वातावरणीय श्रोतहरूको गिरावटमा परिवर्तन ल्याउने	२५)वनजंगलले ढाकेको क्षेत्रको खण्ड २६)जैविक विविधता संरक्षण गरेको क्षेत्रको खण्ड २७)प्रति युनिट शक्ति खपतमा कुल गृहस्थ उत्पादन र ८)प्रति व्यक्ति कार्बनडाइअक्साइड उत्पादन

लक्ष्य ७ वातावरणीय दिगोपनाको प्रत्याभूति	
उद्देश्य	सूचक
१०)सन् २०१५ सम्म खानेपानीमा दिगो पहुँच नहुने जनसंख्या आधा पार्ने	२९)उन्नत खानेपानी श्रोतमा दिगो पहुँच भएको जनसंख्याको खण्ड
११)सन् २०२० सम्म कम्तिमा १० करोड बासिन्दाहरूको जीवनमा महत्वपूर्ण सुधार गर्ने	३०)सुदृढ सरसफाईमा पहुँच भएका जनसंख्याको खण्ड ३१)प्रत्याभूत भूमि अधिकार प्राप्त जनसंख्याको खण्ड
लक्ष्य ८ विकासका लागि विश्वव्यापी साझेदारीको विकास	
उद्देश्य	सूचक
१२) खुला नियमबद्ध भेदभावरहित र आशातित व्यापार तथा वित्तिय प्रणालीको विकास गर्ने त्यसले सुशासन, विकास र गरिबी निवारण प्रतिको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता समेटेछ ।	तल उल्लेखित केही सूचकहरू कम विकसित राष्ट्रहरू अफ्रिका लगायत भूपरिवेष्ठित राष्ट्रहरू र साना टापुहरूको लागि छुट्टाछुट्टै अनुगमन गरिनेछ । आधिकारिक विकास सहयोग (ओडिपि) ३२. ओडिसिडी/डिएसी दाताको कुन राष्ट्रिय आयको प्रतिशतको आधारमा कुल ओडिए कम विकसित राष्ट्रको लागि ०.१५५ र औषधमा ०.७५) ३३. ओडिए र आधारभूत सामाजिक सेवाको अनुपात (आधारभूत शिक्षा, प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा, पोषण, सुरक्षित

लक्ष्य ८ विकासका लागि विधिवन्ध्यापी सामनेचारीको विकास	
उद्देश्य	सूचक
१४) भूपरिवेष्ठित र साना टापु राष्ट्रका विशेष आवश्यकतामा ध्यान दिन	४१) साना टापु राष्ट्रहरूमा वातावरणको लागि ओडिएको अंश ४२) भूपरिवेष्ठित राष्ट्रहरूमा यातायातको लागि ओडिएको अंश
१५) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तारिकाबाट विकासोन्मुख राष्ट्रको ऋण समस्यारू समाधान गर्न एकीकृत तारिकाबाट ध्यान दिने	४३) ऋण मोचनको लागि ओडिएद्वारा प्राप्त अंश ४४) एचआइवीसी निर्णयमा पुग्ने राष्ट्रको संख्या

लक्ष्य ८ विकासका लागि विधिवन्ध्यापी सामनेचारीको विकास	
उद्देश्य	सूचक
१६) युवाको लागि उत्पादनशील र योग्य कार्यको लागि विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको सहभागितामा उपयुक्त रणनीतिहरूको विकास गर्ने।	४५) १५ वर्षदेखि २४ वर्षबीचको बेरोजगारी दर
१७) औषधी कम्पनीहरू सँगको सहयोग लिएर विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा उचित मूल्यको आवश्यक औषधी उपलब्ध गराउने	४६) दिगो रूपमा उचित औषधी सेवा प्राप्त जनसंख्याको भाग
१८) नीजि क्षेत्रको सहयोगमा सूचना र सञ्चारको क्षेत्रमा भएका प्रगतिहरू सहज तारिकाबाट उपलब्ध गराउने	४७) प्रति हजारमा टेलिफोन लाइनको संख्या ४८) प्रति हजारमा कम्प्युटरको संख्या (अन्य सूचकहरू निर्णय गर्न बाँकी)

वैसाभाव्य सबैशक होइन। वैसाभाव्य विकासको महत्वपूर्ण आधार होइन। नीति र संस्थागत विकास लभएको देशमा पुगेको सहयोग पनि व्यर्थमा खेर जान सक्छ।

- देवराजन र साधीहरू ७ अप्रिल २००२

लक्ष्यहरू (Goals) :

शताब्दीघोषणा अनुसार उद्देश्यले विकासको दृष्टिकोण प्रतिविम्बित गर्दछ । यो सामान्य रूपमा अपरिवर्तनीय हुन्छ तर कुनै विशेष अवस्थामा भने यसमा केही परिवर्तन पनि हुनसक्छ ।

उद्देश्यहरू (Targets) :

लक्ष्य भन्नाले निर्दिष्ट देशको वास्तविक अवस्था अनुसार सान्दर्भिक हुनुपर्छ उदाहरणको लागि, मृत्युदर धेरै भएका देशहरूमा सन् १९९०-२०१५ वर्ष मुनिका बालकहरूको मृत्युदर २/३ को हिसाबले घटाउने भन्ने कुरा एच आई बी. एड्स पीडित देशहरूमा व्यावहारिक छैन । यस्ता देशहरूमा लक्ष्य वास्तविकतासँग मिल्ने खालको हुनु पर्छ ।

सूचक (Indicators) :

राष्ट्रिय स्तरमा शताब्दी विकास उद्देश्य सूचकहरू सरकारी तथ्याङ्कमा आधारित हुनुपर्छ । यी सूचकहरू छनौट गर्दा लक्ष्यहरू प्रतिविम्बित भएको हुनुपर्छ । उदाहरणको लागि प्रायःजसो शताब्दी विकास उद्देश्यहरूको समीक्षा गर्दा राष्ट्रियस्तरमा गरिवीको रेखालाई सूचकको रूपमा लिइन्छ तर अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा दैनिक आयको कुरा १ डलरको गरिन्छ । शताब्दी विकास उद्देश्यका समीक्षा (MDGR) गर्दा भियतनाम र नेपालले विवाहित महिलाहरूले परिवार नियोजनाका आधुनिक साधनहरू कुन दरले प्राप्त गरिरहेका छन् भन्ने कुरा उद्देश्य ५ (मातृस्वास्थ्य) को लागि सूचकका रूपमा लिन एउटा उदाहरण हो ।

शताब्दी विकास उद्देश्य र लक्ष्यहरू शताब्दी घोषणाबाट भएका हुन् । यस घोषणामा १८९ मुलुकले हस्ताक्षर गरेका छन् । जसमध्ये १४७ राष्ट्रपक्षहरू समावेश छन् । यो घोषणा न्युयोर्कमा भएको शताब्दी शिखरले धारण गरेको थियो । यो उद्देश्य र लक्ष्यहरू एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित छन् जसलाई एकाकार रूपमा हेर्नु पर्दछ ।

विश्वका विभिन्न क्षेत्रहरू तथा देशहरूमा लक्ष्यसम्म पुग्ने आ-आफ्ना ढाँचाहरू हुन्छन् र यी ढाँचाहरू परिवर्तनशील हुन्छन् ।

यस पुस्तकामा प्रस्तुत जानकारी सन् २००३ को शुरुको समयको चित्र हो । यस सम्बन्धी पछिल्लो जानकारी विस्तृत रूपमा www.developmentgoals.org/ र छोटकरीमा www.undp.org/mdg/ इन्टरनेट वेब ठेगानामा भेट्न सकिन्छ ।

संसारका सबभन्दा ३ धनी व्यक्तिहरूले ६० करोड गरिब व्यक्ति जति नै सम्पत्ति माग्छि जियञ्जण गर्दछन् ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूमा निम्न आठवटा लक्ष्यहरू रहेका छन् ।

लक्ष्यहरू

१. गरिबी तथा भोक उन्मूलन
२. विश्वव्यापी रूपमा प्राथमिक शिक्षा प्राप्त
३. लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तिकरण प्रवर्द्धन
४. बाल मृत्युदर न्यूनीकरण
५. मातृ स्वास्थ्यमा सुधार
६. एच.आइ.भी/एड्स, अरिबी तथा अन्य रोगविरुद्ध संघर्ष
७. वातावरणीय दिगोपनाको प्रत्याभूति
८. विकासको लागि विश्वव्यापी साझेदारीको विकास

- म एउटा गरिबी तथा भोकमरीविहिन भविष्य देख्छु । ●

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५) लक्ष्य १ गरिबी तथा भोक उन्मूलन	
उद्देश्य	सूचक
१) सन् २०१५ सम्ममा प्रति दिन १ डलरभन्दा कम आय हुने मानिसको संख्या आधा पार्ने	१. प्रतिदिन १ डलरभन्दा कम आय हुने जनसंख्या २. गरिबीको दूरी अनुपात ३. रण्डिय खर्चमा अन्तिम ढाँचाको साझेदारी
२) सन् २०१५ सम्म भोकग्रस्त मानिसको संख्या आधा पार्ने	४. ५ वर्षमुनीका तौल नपुगेका बालबच्चाहरूको संख्या ५. न्यूनतम खाद्य शक्ति प्राप्त गर्ने नसक्ने जनसंख्याको अनुपात

उद्देश्य १ : पैसा

पहिले उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिएमा अति गरिबीमा रहने मानिसको संख्या ८९ करोडमा भर्नेछ ।

गरिबी दर धेरै क्षेत्रमा घट्दो देखिए पनि केहि क्षेत्रहरूमा आशाजनक रूपमा भनेको देखिदैन । साङ्खिक रूपमा दक्षिण एशिया सबभन्दा धेरै गरिवहरू बसोबास गर्ने क्षेत्र हो भने अफ्रिकाको सहारा क्षेत्रमा अनुपातिक रूपमा धेरै गरिवहरू रहने गर्दछन् । अफ्रिकाको यस क्षेत्र नागरिक इन्ड, मन्ड आर्थिक वृद्धि र एचआईभी एड्स रोगले अत्याधिक प्रभावित भएको क्षेत्र हो ।

उद्देश्य २ : स्वाधान्त

सन् १९९० र १९९७-९९ बीचमा विकासोन्मुख देशहरूमा पर्याप्त खाद्यान्न पुग्नबाट बञ्चित मानिसको संख्या ८४ करोडबाट ७७ करोडमा भन्नेको पाइएको छ भने सन् २०१५ मा यो संख्या ५५ करोडमा भर्ने अनुमान गरिएको छ । अतः सन् २०१५ मा यस लक्ष्यसम्म पुग्न थुप्रै प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसअवस्थामा एकातिर धेरै बालबच्चाहरू पर्याप्त खानेकुराबाट बञ्चित छन् भने अर्कोतिर प्राप्त खाद्यान्नबाट पनि चाहिने खनिज तत्वहरू अमासम्म नपुग्ने देखिएको छ । अतः त्यस्ता आमाहरूबाट उचित तौलविहिन बालबालिकाहरूको जन्म हुने गरेको छ ।

यी समस्याको समाधान भनेको गरिबी निवारण र आयमा वृद्धि हो । पौष्टिक आहार, शिक्षा, थप खानेकुरा, महिला शिक्षा, स्वास्थ्य र पोषणमा सरकारी कार्यक्रमहरू समाधानको वृत्तिभित्र पर्दछन् ।

वास्तवमा संसारमा यी समस्या समाधान गर्नको लागि हामीसँग धन सम्पत्तिको कमी रतिभर छैन । सबाल के हो भने श्रोतको न्यायोचित बाँडफाँड हुन सकेको छैन जसले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य लाई सहयोग गर्ने देखिदैन ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य को लक्ष्य ८ ले अन्य ७ लक्ष्यहरूले समेटेको समस्याहरू समाधान गर्नतिर विशेष पहल गरेको छ ।

- म त्यस्तो भविष्य देख्छु जहाँ सबै केटाकेटीहरूले प्राथमिक विद्यालय पूरा गर्दछन् । ●

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५)	
लक्ष्य २ विरबन्धापी रूपमा प्राथमिक शिक्षा प्राप्ती	
उद्देश्य	सूचक
३) सन् २०१५ सम्ममा सबै बालबालिकाहरूले प्राथमिक विद्यालयको पूर्ण पाठ प्राप्त गर्ने कुराको प्रत्याभूति गर्ने	६. प्राथमिक शिक्षामा खुद भर्नाको अनुपात ७. कक्षा १ मा शुरू गरी कक्षा ५ सम्म पुग्ने बालबालिकाहरूको खण्ड ८. १५-२४ वर्षका व्यक्तिको साक्षरता दर

सन् १९९० को सर्वेको लागि शिक्षा सम्मेलनमा सहभागीहरूले सन् २००० सम्ममा सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्ने सहमती जनाएको भए पनि सन् १९९९ मा १२ करोड बालबालिका विद्यालय बाहिर नै रहेका थिए । यसको ७५ प्रतिशत दक्षिण एशिया र सहारा उपक्षेत्रमा थिए ।

पूर्वी एशियामा प्राथमिक विद्यालय भर्ना दर आशाजनक रूपमा उच्च रहेको देखिन्छ । अन्य धेरै क्षेत्रहरूले सन् २०१५ सम्म पूरा भर्ना गर्न सक्ने अवस्था देखिएको छ । प्रजनन दर कम हुने क्षेत्रमा सहज रूपमा नै उद्देश्यसम्म पुग्न सक्ने देखिन्छ । यद्यपि अफ्रिकामा पूर्ण रूपमा बालबालिकाहरू भर्ना गर्नको लागि ८ करोड विद्यार्थीको स्थान सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

प्राथमिक शिक्षा पूर्ण गर्ने क्रम सहारा उपक्षेत्र यूरोप र मध्य एशियामा ढुल रहेको देखिएको छ । प्राप्त अन्तिम आँकडाहरू अनुसार ३६ राष्ट्रले विरबन्धापी प्राथमिक शिक्षा प्राप्तीको लक्ष्य पूरा गरिसकेका छन् भने अन्य ३० राष्ट्रहरूले सन् २०१५ सम्ममा यो लक्ष्य पूरा गर्ने देखिन्छ ।

१ अर्बभन्दा बढी जनसंख्या अझै पनि प्रतिदिन १ इतरभन्दा कम पैसामा जीवन गुजारा गर्दछन् । अफ्रिकाको साहारा, त्याटिन अमेरिका र क्यारिबियन क्षेत्र तथा युरोप र मध्य एशियाका केहि क्षेत्रमा गरिबी निवारणको उद्देश्य सम्म पुग्न कठिन देखिएको छ ।

विश्वमा अन्धजाती १९.३ करोड बालबच्चाहरू विद्यालय जानबाट बञ्चित छन् । यद्यपि उच्चशिक्षा असहज छैन । उदाहरणको लागि भारतमा सन् २००९ भित्रमा ९९ प्रतिशत बालबालिकाहरू विद्यालय नै सक्नुपर्ने थियो ।

बच्चा पाउन समय लिन सकिइन र बालबच्चाको स्वास्थ्यप्रति सचेत रहन सकिइन । शिक्षित समूह गतिशील विश्वको साथसाथै रहन सक्छ ।

- म त्यस्तो भविष्य देख्छु जहाँ महिला तथा पुरूषले समान अवसर प्राप्त गर्छन् । ●

सहश्रवाब्दी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५)	
लक्ष्य ३ लैङ्गिक समानता तथा महिला शैक्षिकरण प्रवर्द्धन	सूचक
४) सन् २००५ सम्ममा प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षामा लैङ्गिक असमानता निर्मूल पार्ने	१. प्राथमिक माध्यमिक र उच्च शिक्षामा केटा र केटीको अनुपात १०.१५ देखि २४ वर्षका साक्षर पुरूष र महिलाको अनुपात ११. गैह्र-कृषि क्षेत्रमा ज्यालादारी रोजगारीमा महिलाको साझेदारी १२. राष्ट्रिय संसदमा महिलाको ओगटने सीटको खण्ड

पूर्वी एशियाले सन् २००५ सम्म विद्यालय भर्नाको लक्ष्य पूरा गर्ने देखिन्छ । मध्यपूर्व, उत्तर अफ्रिका र दक्षिण एशियाको प्रगति पनि आशाजनक देखिन्छ । तर पनि परम्परागत रूपमा भै महिला शिक्षाप्रति त्यति ध्यान नदिएको कारण अफ्रिकाको सहारा क्षेत्रमा प्रतिफल सकारात्मक हुने देखिदैन ।

ल्याटिन अमेरीका र क्यारेबियन क्षेत्रमा केटीहरू केटाभन्दा कम साक्षरता सहित वयस्क अवस्थामा पुग्दछन् । प्रौढ शिक्षाले महिलाको साक्षरता बढाउन सकिने देखिन्छ । तथापि प्रारम्भमै अवसरबाट विमुख केटीहरूको अवस्था सहज रूपमा सुदृढ बन्दैन ।

उल्लेखित केही सुधारहरू पर्याप्त देखिदैनन् । यहाँ शिक्षाको महत्त्व अरु भन्नुको छ किनकी प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्ने आमा अशिक्षित आमाभन्दा आधा मात्र कुपोषणको शिकार हुने यथार्थ प्रष्टिएको छ । के पनि देखिएको छ भने शिक्षित आमाहरूले आफ्ना छोरीहरू पनि शिक्षित होऊन् भन्ने बुरामा जोड दिन्छन् । अतः यसले गर्दा गरीबीको चक्र पनि भाँचिने र जीवनस्तर पनि सुदृढ बन्ने देखिन्छ । यसरी बालिका शिक्षा सहश्रवाब्दी विकास लक्ष्य सम्म पुग्ने आधारभूत पक्ष हो ।

यद्यपि, शिक्षामा समान पहुँच लैङ्गिक समानताको लागि महत्त्वपूर्ण भए पनि सबथोक होइन । लैङ्गिक भिन्नताहरूमा कमी भए पनि अन्य भिन्नताहरू, जस्तै कानुनी अधिकार श्रम बजारका अवसरहरू, सार्वजनिक जीवन र निर्णय साथै प्रक्रियामा भाग लिने क्षमता आदि यथावत रहन सक्छन् ।

विकासोन्मुख क्षेत्रहरूमा स्कुलका प्रत्येक १०० केटाहरूमा केटीहरूको संख्या सन् १९९० को ८३ बाट १९९८ मा ८९ पुगेको छ । सन् १९९० र २००० बीचमा प्रत्येक १०० शिक्षित पुरूषमा शिक्षित महिलाको संख्या ९० बाट ९३ पुगेको छ ।

सन् १९९० र २००० को बीचमा गैह्र कृषि क्षेत्रको ज्यालादारी रोजगारीमा महिलाको संख्या प्रत्येक १०० पुरूषमा ३८ बाट ४६ पुगेको छ ।

सन् १९९० र २००० बीच संसदमा महिलाको ओगटने सीट प्रत्येक १०० पुरूषमा १३ बाट १४ पुगेको छ ।

● म त्यस्तो भविष्य देख्छु जहाँ बच्चाहरू नयाँहिरो तरिकाबाट मर्दैनन् । ●

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५)	
लक्ष्य ४ बाल मृत्युदर न्यूनिकरण	
उद्देश्य	सूचक
५) सन् २०१५ सम्म ५ वर्ष मुनीका बालबालिकाहरूको मृत्यु संख्या २/३ ले न्यून गर्ने ।	१३) ५ वर्ष मुनीका को मृत्युदर १४) शिशु मृत्युदर १५) दादुरा विरूद्ध खोप दिइएको १ वर्षका बच्चाहरूको खण्ड

सन् १९९० र २००० बीच ५ वर्षको मृत्यु हुने बच्चाको संख्या प्रत्येक हजारमा ९३ बाट ८३ मा झरेको छ ।

सन् १९९० र २००० बीच शिशुहरूको मृत्यु संख्या प्रत्येक हजारमा ६४ बाट ५७ मा झरेको छ ।

सन् १९९० र १९९९ बीच काठमाडौँको खोप लिन बच्चाहरूको संख्या प्रति १०० मा २६ बाट २८ पुगेको छ ।

प्रत्येक वर्ष लगभग १.९ करोड बालबालिकाहरू ५ औँ जन्म दिनसम्म अगाडि नै मर्ने गर्छन् । यो अंक सन् १९८० को १.९ करोडभन्दा कम रहेको छ ।

सन् १९८० र १९९० बीच शिशु र बच्चाहरूको मृत्यु संख्या १.५ करोडबाट १.१ करोडमा घटेको पाइएको छ । सन् १९९० का दशकमा अफ्रिका र अन्य धेरै क्षेत्रमा यसको प्रगति दर भने घटेको देखिन्छ । अहिले पनि प्रत्येक ६ जनामा १ जना अफ्रिकी बच्चाले आफ्नो छैटौँ जन्म दिवस देख्न पाउँदैन । विश्व स्वास्थ्य संगठनको अनुसार यि मध्ये २/३ मृत्यु कुपोषण र रोगको कारणले हुने गर्दछ । सार्वजनिक सेवाहरूको विस्तार हुने हो भने यस्तो मृत्युदरमा कमी आउने स्पष्ट छ ।

केटा र केटीको जिउने संभावना उत्तिकै रहे पनि शहरका भन्दा गाउँका बच्चाहरू मर्ने संभावना २० देखि ५० प्रतिशत सम्म बढी देखिन्छ ।

हाल दादुरा विरूद्ध सस्तो र प्रभावशाली खोपको विकास भैसकेको छ । ९० प्रतिशत बच्चाहरूलाई खोप दिइयो भने समस्या निराकरण हुने देखिन्छ । यद्यपि खोप दिने दर सन् १९९० र २००० बीचमा ७४ प्रतिशतबाट ७२ प्रतिशतमा झरेको पाइएको छ ।

विश्वका ६० अरिब राष्ट्रहरूले प्रति वर्ष प्रति व्यक्ति १३ इन्टरका करले स्वास्थ्यमा श्रम गर्ने गरेका छन् । विश्व स्वास्थ्य संगठनका अनुसार यो अंक ३४ इन्टरमा पुग्नुपर्छ । अमेरिकामा प्रतिवर्ष प्रति व्यक्ति स्वास्थ्य श्रम ४५०० इन्टर रहेको छ ।

उपयुक्त स्वास्थ्य समस्याको स्तर विभिन्न ठाउँमा फरक फरक रहेको छ । धनी परिवारको भन्दा गरिब परिवारको बच्चाको मृत्यु हुने संभावना दोब्बर छ । अफ्रिकन राष्ट्रहरूमा मुख्यत गरिब र धनी परिवारको बच्चाको मृत्युको दूरी अत्याधिक रूपमा बढी रहेको छ ।

बाल मृत्युदरमा समस्याको समाधानको उपाय निस्किसकेको छ । उपाय व्यवहारमा लागु गराउन मुद्रामा आवश्यकता देखिन्छ । साथै सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गर्नु पनि यसको लागि नभै नहुने कुरा हो ।

● म त्यस्तो भविष्य देख्छु जहाँ सबै आमाहरू स्वस्थ रहन्छन् । ●

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५)	
लक्ष्य ५ मातृ स्वास्थ्यमा सुधार	
उद्देश्य	सूचक
५) सन् २०१५ सम्ममा मातृ मृत्यु अनुपात ३/४ ले घटाउने ।	१६) मातृत्व मृत्यु अनुपात १७) सिपालु स्वास्थ्यकर्मीद्वारा प्रजनन प्रक्रियामा दिएको योगदानको अनुपात

प्रत्येक वर्ष विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा मात्र ५ लाख भन्दा बढी महिलाहरू गर्भवती रहँदा वा प्रजनन प्रक्रियामा देखापर्ने समस्याहरूबाट मर्ने गर्दछन् । यो मध्ये ५० प्रतिशत सहारा उपक्षेत्रमा देखापर्छ । जहाँ प्रत्येक २ मिनेटमा १ बच्चाको निधन हुन्छ ।

यो मातृमृत्यु दर गर्भवति हुने समय फराकिलो बनाएर पोषणयुक्त खाद्यान्न खाएर, आमाको उचित स्वास्थ्य सेवामा ध्यान दिएर र प्रजननको बेला सिपालु स्वास्थ्यकर्मीको साथ लिएर घटाउन सकिन्छ ।

समाधमा विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा बालमृत्युदर ४८ रहेको छ । तथापि अहिले सबै देशहरूमा सुरक्षित मातृत्व कारकहरूको लागू आएका छन् ।

धेरै महिलाहरू प्रजननको बेला एकै वा भीषणविधि व्यापिहरूको सहयोग लिने गर्छन् । सिपातु स्वास्थ्यकर्मी आउन सक्ने कठिन परिस्थिति सामना गर्दै प्रजननलाई सुरक्षित राख्न सक्छन् । उनीहरूले गर्भवती र सुत्केरीलाई उचित सल्लाह पनि दिन सक्छन् ।

औद्योगिक राष्ट्रहरूमा जन्मदैनै गर्ने भिक्षुको संभाव्य संख्या प्रत्येक ४१०० मा १ छ भने सहारा उपक्षेत्रमा प्रत्येक १३ मा १ रहेको छ ।

● म त्यस्तो भविष्य देख्छु जहाँ क्षयरोग, औलो तथा एचआईभी पूर्ण रूपमा नरहने । ●

सहभावी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५)	
लक्ष्य ६ एचआईभी/एड्स, औलो तथा अन्य रोगहरूको नियन्त्रण उद्देश्य	सूचक
७) सन् २०१५ सम्ममा एचआईभी एड्स फैलनबाट रोक्ने	१८)१५ देखि २४ वर्षका गर्भवती महिलाको एचआईभी संक्रमणको संख्या १९) निरोधक साधनहरूको प्रयोग २०) एचआईभी एड्सले टुहुरा बच्चाका बच्चाहरूको संख्या
८) सन् २०१५ सम्ममा औलो तथा अन्य प्रमुख रोगहरू फैलनबाट रोक्ने	२१) औलोसँग सम्बन्धित मृत्युदर र संख्या २२) औलो प्रभावित क्षेत्रमा औलो नियन्त्रण तथा उपचार गराउने जनसंख्याको खण्ड २३) क्षयरोगसँग सम्बन्धित मृत्युदर र संख्या २४) डेट्स प्रणालीले उपचार गराई निको भएको मानिसको संख्या

उद्देश्य ७

एड्स रोगको रूपमा परिचित भाएपिछि २ करोडभन्दा बढीको मृत्यु भैसकेको छ । अहिले ४ करोडभन्दा बढी एचआईभी संक्रमित भएका छन् । एचआईभी एड्सका नयाँ केसहरूमा ४०४ १५-२४ वर्षका व्यक्तिहरूमा रहेको पाइन्छ ।

सन् २००१ म सहारा उपक्षेत्रमा मात्र एचआईभी/एड्सबाट २३ लाखको मृत्यु भएको थियो । यस क्षेत्रका ८.४५ वयस्कहरू यस रोगबाट संक्रमित भएका छन् भने १ करोड बालबालिकाहरू यसको कारणबाट टुहुरा भएका छन् ।

अझै पनि धेरै राष्ट्रहरूमा एचआईभी/एड्स बारे खुला रूपमा कुरा गरिदैन । अज्ञानता र असाध्ररताले रोगको फैलावटमा मद्दत पुऱ्याउने देखिन्छ । एचआईभी भाइरसका ४ सहयोगी छन् : लाज, अन्धविश्वास, मौनता, कलङ्क

उद्देश्य ८ : अन्य रोगहरू

प्रत्येक वर्ष औलोले १०० भन्दा बढी राष्ट्रहरूमा ३० करोडभन्दा बढी व्यक्तिलाई प्रभावित पार्छ । मातृ रक्तश्राव, कम तौलको बच्चाको जन्म आदि कारणले गर्दा औलोले गर्भवति महिला तथा बालबच्चाको मृत्यु हुने गर्छ । सन् २००० मा साहारा उपक्षेत्रमा ५ वर्ष मुनिका ८ लाख ८० हजार बालबालिकाको मृत्यु भएको थियो । रोकथाम वा नियन्त्रणबाट औलोबाट मर्ने व्यक्तिको यो संख्या घटाउन सकिने देखिन्छ ।

त्यसैगरी क्षयरोगले प्रत्येक वर्ष १७ लाख व्यक्तिको मृत्यु हुने गर्छ । मर्नेहरूमा धेरैजसो १५ देखि २४ वर्षका रहेका छन् । यो संख्या दक्षिण एशिया र सहारा उपक्षेत्रमा बढ्दो क्रममा रहेको छ । उपचारको लागि प्रभावकारी प्रणाली "डेट्स" विद्यमान रहे पनि क्षयरोग प्रभावित आघातभन्दा कमले सन् १९९९ मा यसको प्रयोग गरेका थिए ।

आज अफ्रिकामा युद्ध, ढक्क, एकीप, बाढी र औलो जस्ता समस्याहरूको समग्र असरले निम्त्याएको मृत्यु भन्दा एड्सले निम्त्याएको मृत्युको संख्या अधिक रहेको छ ।

-नेल्सन मण्डेला

- म त्यस्तो भविष्य देख्छु जहाँ वातावरण लामो समयदेखिको प्रदूषण र गिरावटबाट मुक्त भएको हुन्छ र अभिभावकहरू आफ्ना सन्ततीहरूलाई सुन्दर वातावरण प्रदान गर्न पाएकोमा गर्व गर्छन् । ●
- हाम्रो सामना वातावरणको संरक्षणको लागि संयुक्त राष्ट्र संघको सहस्राब्दी घोषणापत्रमा विशेष भाग छुट्याइएको छ । वातावरणीय व्यवस्थापनको लागि रियो र जोहानेसबर्ग सम्मेलनजस्ता दुई शिखर सम्मलेनहरू पनि भएका छन् ।

हाम्रा बालबच्चाहरू र जाली कानिनीहरू सहित सम्पूर्ण मानव जातिलाई मानवीय क्रियाकलापबाट बिचिएको पृथ्वीमा रहनुपर्ने वास्तवताबाट टाढा राख्न कुनै कसर बाँकी राख्नुहुँदैन ।

- संयुक्त राष्ट्र सहस्राब्दी घोषणा, सन् २०००

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५)	
लक्ष्य ७ वातावरणीय दियोपनाको प्रत्याभूति	सूचक
२) राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रममा दिगो विकासको सिद्धान्त एकीकृत गर्ने र सन् २०१५ सम्म वातावरणीय श्रोतहरूको खिचवटमा परिवर्तन ल्याउने	२५) जनजंगलले ढाकेको क्षेत्रको खण्ड २६) जैविक विविधता संरक्षण गरेको क्षेत्रको खण्ड २७) प्रति युनिट शक्ति खपतमा कुल ग्राह्य उत्पादन २८) प्रति व्यक्ति कार्बनडाइअक्साइड उत्पादन
१०) सन् २०१५ सम्म खानेपानीमा दिगो पहुँच नहुने जनसंख्या आधा पार्ने	२९) उन्नत खानेपानी श्रोतमा दिगो पहुँच भएको जनसंख्याको खण्ड
११) सन् २०२० सम्म कभिनमा १० करोड वासिन्दाहरूको जीवनमा महत्वपूर्ण सुधार गर्छ	३०) सुदृढ सरसफाईमा पहुँच भएका जनसंख्याको खण्ड ३१) प्रत्याभूत भूमि अधिकार प्राप्त जनसंख्याको खण्ड

वातावरण मानिस जीवन र विकास गर्नको लागि चाहिने सबै आवश्यकताहरू पूरा गर्ने माध्यम हो । गरिब गाउँलेहरूको जीवनको आधार नै स्थानीय वातावरणीय श्रोतहरू हुन् । अतः वातावरण विधुनको सिधा असर तिनै गरिब गाउँलेमाथि पर्ने देखिन्छ ।

मानिसलाई स्वच्छ र विश्वासिलो पानीको श्रोत चाहिन्छ । गत दशकमासुदृढ खानेपानी श्रोतमा १ अर्ब मानिसहरूको पहुँच पुगेको छ । यद्यपि १ अर्ब खास गरेर सहारा उपक्षेत्रका जनताहरू अझ यसबाट बन्चित देखिन्छन् । आजसम्म २.४ अरब जनता मानवीय फोहोर तह लगाउने पद्धतिबाट विमुख छन् । यसमा ८०% त ग्रामिण क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् । शहरी क्षेत्रमा पनि यो समस्या बढ्दो छ ।

विद्यालय भवनमा हुने सरसफाईको कमीले रोगरस सजिलै फैलन सक्छन् । यसले गर्दा बालबच्चाको स्वास्थ्य बिच न सक्छ । विद्यालयमा उपस्थिती घटाउँछ र विद्यार्थीको सिको क्षमतामा हेस आउँछ ।	१ अरबभन्दा बढी मानिस सुरक्षित खानेपानीबाट बन्चित छैन भने २ अरबभन्दा बढी सरसफाईबाट बन्चित छैन । दार्घादि १९९० को दशकमा २ अरब जनताले सुरक्षित पानी र सरसफाईमा पहुँच पुऱ्याएका थिए ।	धेरै विकासोन्मुख राष्ट्रहरूले सामाजिक सेवामा भन्दा अण सेवामा धेरै मुका अर्ब गर्ने गर्छन् । सहायता प्रतिबद्धता हेर्ने हो भने सन् २००६ सम्म १२ अर्ब डलर प्रतिवर्ष हुन आउँछ ।
--	---	--

- म त्यस्तो भविष्य देख्छु जहाँ राष्ट्र र संस्थाहरूको विश्वव्यापी परिवार, शान्तिप्रिय र एकीकृत हुन्छ । जहाँ मानिसहरू असमाता, अत्याय र विश्वव्यापी पीडाहरूबाट मुक्त हुन थैर्यता र दक्षताको साथ साभेदारी गर्छन् । ●
- 'विकासको लागि विश्वव्यापी साभेदारीको विकास' भन्ने आठौँ लक्ष्य, ७ उद्देश्य तथा कभिनमा पनि १६ वटा सूचकहरू समेटेको एउटा चुनौतीपूर्ण लक्ष्य हो ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५) विकासका लागि विश्वव्यापी सामंजस्यको विकास	
उद्देश्य	सूचक
<p>१२) खुला नियमबद्ध, भेदभावरहित र आशातित व्यापार तथा वित्तिय प्रणालीको विकास गर्ने लक्ष्यले सुशासन, विकास र गरिबी निवारण प्रतिको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता समेट्छ।</p> <p>१३) अति अधिकसित राष्ट्रहरूका विशेष आवश्यकताहरू माथि विशेष ध्यान दिने। (यसले कम विकसित राष्ट्रलाई भन्सार महसूलमा छुट, ऋणमोचनको लागि कार्यक्रम, द्विपक्षीय ऋणको मिनाहा, आदि पक्षहरू पनि समावेश गर्छ।)</p>	<p>तल उल्लेखित केही सूचकहरू कम विकसित राष्ट्रहरू अफ्रिका लगायत भूपरिवेष्ठित राष्ट्रहरू र साना टापुहरूको लागि छुट्टाछुट्टै अनुगमन गरिनेछ।</p> <p>आधिकारिक विकास सहयोग (ओडिए) ३२. ओडिसिडी/डिएसी दाताको कुल राष्ट्रिय आयको प्रतिशतको आधारमा कुल ओडिए कम विकसित राष्ट्रको लागि ०.१५५ र औषधमा ०.७५) ३३. ओडिए र आधारभूत सामाजिक सेवाको अनुपात (आधारभूत शिक्षा, प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा, पोषण, सुरक्षित खानेपानी र सरसफाई) ३४. ओडिए खण्डित अनुपात ३५. साना टापु राष्ट्रहरूमा वातावरणको लागि ओडिए को खण्ड ३६. भूपरिवेष्ठित राष्ट्रमा यातायात क्षेत्रको लागि ओडिएको खण्ड बजार पहुँच ३७. नियातको भाग (भन्सार महसूल विनाको)</p>

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५) विकासका लागि विश्वव्यापी सामंजस्यको विकास	
उद्देश्य	सूचक
<p>१४) भूपरिवेष्ठित र साना टापु राष्ट्रका विशेष आवश्यकतामा ध्यान दिन</p> <p>१५) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तरिकाबाट विकासोन्मुख राष्ट्रको ऋण समस्यारूप समाधान गर्न एकीकृत तरिकाबाट ध्यान दिने</p>	<p>३८. कृषि उत्पादन, टेक्सटाइल र कपडामा लगाइने औसत भन्सार महसूल तथा कोटा ३९. ओडिसिडी राष्ट्रहरूमा हुने बाह्य र आन्तरिक नियात ४०. व्यापारिक क्षमता वृद्धि गर्न ओडिए बाट प्राप्त अंश</p> <p>४१) साना टापु राष्ट्रहरूमा वातावरणको लागि ओडिएको अंश ४२) भूपरिवेष्ठित राष्ट्रहरूमा यातायातको लागि ओडिएको अंश</p> <p>ऋणको दिगोपन ४१) आधिकारिक द्विपक्षीय ऋण मिनाहा ४२) वस्तु र सेवाको निर्यातको प्रतिशतको आधारमा ऋण सेवा ४३) ऋण मोचनको लागि ओडिएद्वारा प्राप्त अंश ४४) एचआइवीसी निर्णयमा पुग्ने राष्ट्रको संख्या</p> <p>४५) १९ वर्षदेखि २४ वर्षबीचको बेरोजगारी दर</p>

सहभागी विकास लक्ष्य (१९९०-२०१५)

लक्ष्य ८ विकासका लागि विश्वव्यापी सार्वभौमिकीको विकास

उद्देश्य	सूचक
१७) औषधी कम्पनीहरू संगको सहयोग लिएर विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा उचित मूल्यको आवश्यक औषधी उपलब्ध गराउने	४६) दिगो रूपमा उचित औषधी सेवा प्राप्त जनसंख्याको भाग ४७) प्रति हजारमा टेलिफोन लाइनको सङ्ख्या
१८) नीज क्षेत्रको सहयोगमा सूचना र सञ्चारको क्षेत्रमा भएका पगतिहरू सहज तरिकाबाट उपलब्ध गराउने	४८) प्रति हजारमा कम्प्युटरको संख्या (अन्य सूचकहरू निर्णय गर्न बाँकी)

विकासोन्मुख राष्ट्रहरू आफ्नो नीति र कार्यक्रमको लागि आफै जिम्मेवार भएपनि उनीहरूले सामना गरेका समस्याहरू समाधान गर्न औद्योगिक राष्ट्रहरूको सहयोग चाहिन्छ ।

यो सहयोगमा आधिकारिक विकास सहयोग (ओडिए) को वृद्धि, औद्योगिक राष्ट्रहरूसँगको व्यापारमा देखिने अवरोधहरूको निराकरण र ऋण मोचनको लागि अथक प्रयास पर्दछन् ।

- दुर्भाग्यवस अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा ८५ प्रतिशतले ह्रास भएको छ भने सन् २००० मा आधा सहयोग मध्य आयमन्दा अति न्यून आय भएका राष्ट्रहरू समक्ष पुग्यो ।
- यदि औद्योगिक राष्ट्रहरूले आफ्नो व्यापार संरक्षण आधा घटाए भने, सन् २०१५ सम्ममा विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा २०० अर्ब डलर आम्दानी हुने देखिन्छ । विकासोन्मुख राष्ट्रहरूले ज्ञान र सीपको माध्यमबाट अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धात्मक निर्यात उद्योग विकास गर्न व्यापारको लागि सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- अत्यन्त ऋण र गरिब राष्ट्र - (एचआइभी) ऋण सहयोग अन्तर्गत विश्वका अत्यन्त ऋण र गरिब राष्ट्रहरूले ऋण मोचन सेवा प्राप्त गर्दछन् । सन् २००० सम्ममा २४ वटा राष्ट्रहरूले ३६ अर्ब डलरको ऋण मिलाहा पाएका

थिए । सबै राष्ट्रमा यो आँकडा ५० अर्ब डलर पुग्यो । तर धेरै राष्ट्रले सामाजिक सेवामा भन्दा पनि ऋण सेवामा यो खर्च गर्ने गर्दछन् । यसले आर्थिक महत्त्व राखे पनि नैतिक महत्त्व राख्दैनन् ।

- १६ औं उद्देश्यले अन्य धेरै लक्ष्यहरू लाई समावेश गर्छ । उत्पादनशील कामले अधिकार संरक्षण गर्छ, पारिश्रमिक पर्याप्त रूपमा दिन्छ र सामाजिक सुरक्षाको पनि विशेष पहल गर्छ । यसले आर्थिक र सामाजिक विकासको द्वैयसम्म पुग्ने बाटोको प्रारूप सिर्जना गर्छ ।

- विश्वभर ४१ करोड मानिस अनलाइनमा हुने गरे पनि अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकामा यसमध्ये ५ प्रतिशत मात्र छन् । खास गरेर विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको क्षमतालाई विकासको लागि प्रयोग गर्न सकिएको छैन ।

विकासको लागि वित्तिय सहयोग

हामी प्रतिबद्धता ज्ञातेर गर्दछौं :

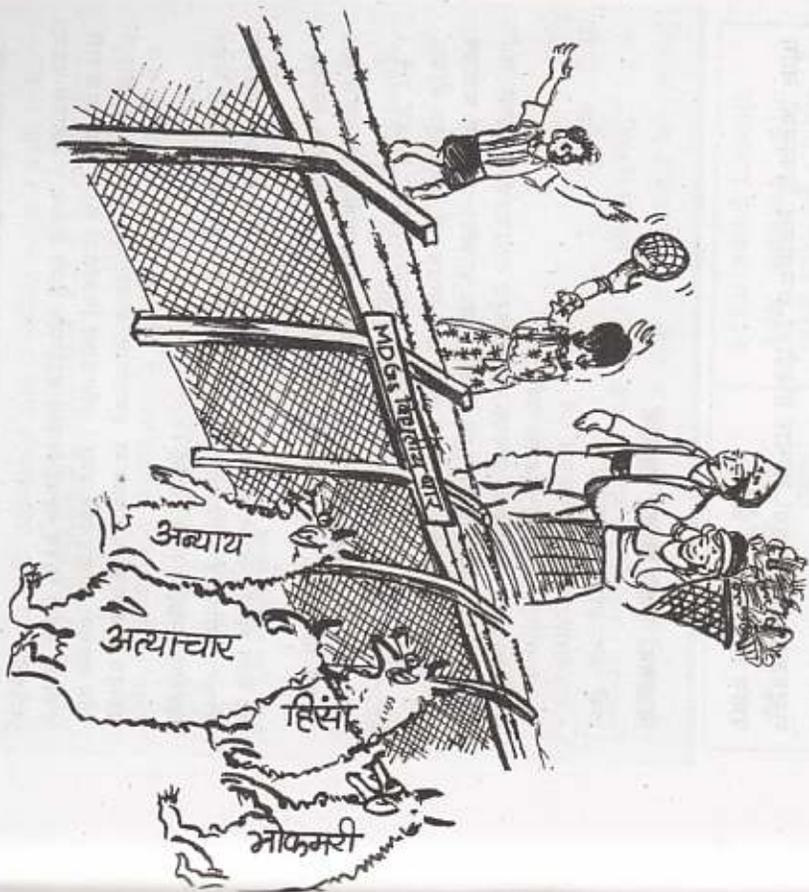
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रोत परिचालन गर्न
- अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग आकर्षण गर्न
- विकासको इन्जिनको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको विकास गर्न
- विकासको लागि अन्तर्राष्ट्रिय वित्तिय तथा प्राविधिक सहयोग बढाउन
- ऋणको दिगो वित्तिय सहयोग र बाह्य ऋण मोचन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मौद्रिक, वित्तिय तथा व्यापारिक प्रणालीविच सामञ्जस्यताको प्रबर्द्धन गर्न ।

प्रत्येक राष्ट्रसँग आफ्नो आर्थिक र सामाजिक विकास गर्ने प्राथमिक जिम्मेवारी हुन्छ र यस परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रिय नीति र विकास रणनीतिहरूलाई भूलन मिल्दैन ।

यो बेला राष्ट्रिय अर्थतन्त्र विश्वव्यापी आर्थिक प्रणालीसँग एकीकृत गरिएका हुन्छन् । लगानी र व्यापारको अवसरको समुचीत प्रयोगले गरिबी विरुद्ध लड्न सहयोग पुऱ्याउन सक्ने देखिन्छ ।

राष्ट्रिय विकासका प्रयासहरूमा क्षमतावान अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक वातावरणले पनि सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । अफ्रिकाको विकासको लागि नयाँ सार्वभौमिकी (नेपाडा) जस्ता क्षेत्रिय तहका विकास पद्धतिप्रति हामी हैसला र सहयोग प्रदान गर्दछौं ।

- संयुक्त राष्ट्र संघ मोन्टेरी सहमिति (मार्च २००२)

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र नेपाल

नेपालको स्थिति

विभिन्न आधारभूत अधिकारका लागि व्यवस्था भएको नेपाल अधिराज्यको संविधानले लोक कल्याणकारी राज्यको परिकल्पना गरेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि राज्यमा असमानताको दूरी बढ्दै गएको छ । संविधानमा उल्लिखित प्रावधानलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सिकिएको छैन ।

अहिलेको माओवादी र सरकार बीचको द्वन्द्वले स्थितिलाई भन् विगाडै लगेको छ । आजको समयमा विकासका कार्यक्रमहरूले कम प्राथमिकता पाएको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य पनि यस स्थितिको प्रभावबाट बच्न सकेको छैन । दम्ना, अशान्ति र त्रासको वा कस्तिमा न्यूनीकरण हुन सकेमात्रै पनि विकास योजनाहरू सफल हुनसक्ने देखिन्छ ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा सरकारको निकै ठूलो भूमिका हुन्छ । सरकारको पहिलो दायित्व भनेको यो अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धतालाई जनता समक्ष पुर्याउने हो ।

हरेक विकास योजनाहरूलाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुर्याउने किसिमबाट लान सक्नुपर्छ । स्थानीय सहभागिताका कुराहरू नीतिगत तवरमा भइरहेका भएता पनि त्यसको कार्यान्वयनमा कमी पाइएको छ । विकास लक्ष्य हासिल गर्नका लागि स्थानीय सलनता, प्रतिवद्धता तथा स्वामित्वको आवश्यकतालाई विर्सन मिल्दैन । हरेक काम कारवाहीको निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तैयार पारेर त्यसलाई जनता सामु पुर्याउनु पर्छ ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्राप्तिका निम्ति सरकारको तर्फबाट विभिन्न कामहरू भइरहेको छ । गरीबी निवारण (रणनीति योजना) को रणनीति, नीति र कार्यक्रमलाई लक्ष्य प्राप्तिका निम्ति पुनःसंरचना गरिएको छ । केही लक्ष्य प्राप्तिका निम्ति पर्न आउने खर्च अनुमान गरिएको छ । यसरी अनुमान गर्दा तैसो, पाँचौं, छैटौं र दशौं उद्देश्यहरूको प्रतिफल यसप्रकार भएको छ ।

	सन् २००३ रु. दश लाखमा	सन् २०१५ रु. दश लाखमा
उपलब्ध स्रोत	२९९७४	७०२९१
आवश्यक स्रोत	१९५३	४९६३२
अपुग स्रोत	१०४४३	२०६४९
अपुग स्रोत (वैदेशिक सहयोग नियोग)	१२८३६	२६३३०

गरिबी निवारण रणनीति योजनाका सूचकहरू सहशाब्दी विकास लक्ष्यलाई आधार मानेर बनाइएको छ । त्यसैगरी यी लक्ष्य र सूचकहरूलाई समय समयमा नेपाल योजना आयोगले निरीक्षण गर्दै आइरहेको छ । यसै निरीक्षणबाट देखिएको हरेक लक्ष्य र त्यसको स्थिति यसप्रकार छ ।

लक्ष्य १ :

अति गरिबी तथा भोक उन्मूलन

उद्देश्य १ :

सन् १९९० देखि सन् २०१५ सम्ममा दिनमा एक डलरभन्दा कम आम्दानी हुने जनताको अनुपात आधा पार्ने ।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
दिनमा एक डलरभन्दा कम आम्दानी हुने जनसंख्याको प्रतिशत (पीपीपी मूल्यमा)	३७.७* (१९९५)	अनुपलब्ध	१७
राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनी रहेका जनसंख्याको प्रतिशत	४२** (१९९६)	३८*** (२००१)	२१

- * विश्व बैंक, विश्व विकास सूचकहरू, २०००
- ** श्री ५ को सरकार/नेपाल, नेपाल जनजीवन स्तर सर्वेक्षण, १९९६
- *** श्री ५ को सरकार/नेपाल, राष्ट्रिय योजना आयोग

जनसंख्या वृद्धिदर, कुल ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धिदर तथा नीज गणकको स्थितिका आधारमा निकालिएको तथ्याङ्कहरू अनुसार निरपेक्ष गरिबीमा सन् १९९६ (४२ प्रतिशत) को तुलनामा सन् २००२ (३८ प्रतिशत) मा केही कमी आएको छ ।

सन् १९९७ देखि सन् २००० सम्ममा औसत राष्ट्रिय आर्थिक वृद्धिदर ४.८ प्रतिशत छ । तर, ग्रामिण जनजीवनको मुख्य आधारका रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रमा प्रतिव्यक्ति वृद्धिदर भने सन् १९९७ मा ०.५ प्रतिशत मात्र बढेको छ ।

सन् १९९३ को तथ्याङ्क अनुसार प्रतिपरिवारमा रहेको औसत भूस्वामित्व ०.२४ हेक्टर रहेको छ । कुल जनसङ्ख्यामध्ये ४३.४४ प्रतिशत अर्धवेरोजगार रहेको अनुमान गरिएको छ ।

कुल आस्थानीमा तल्ला ४० प्रतिशत जनसंख्याको ११ प्रतिशत मात्र रहेको छ भने माथिल्ला १० प्रतिशत जनसंख्याको अंश ४२ प्रतिशत रहेको छ । ठूलो मात्रामा रहेको गरिबी पछ्याडि अर्धवेरोजगारी, कृषि क्षेत्रको बेवास्ता र सांस्कृतिक बहिष्कारलाई प्रमुख अल्टरवर्ति कारणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

राष्ट्रिय जनजीवन स्तर सर्वेक्षण (१९९६) बाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू लगायत अन्य सूचना तथा अनुभवले अत्यन्त गरीबीमा बाँचिरहेका जनताको अनुपात आधा पार्ने सहस्राब्दी लक्ष्य हासिल गर्न कठिन हुने देखाएको छ । विगुँदै गएको विश्वव्यापी अर्थव्यवस्थाको प्रभाव, राजनीतिक अस्थिरता तथा हिसात्मक गतिविधिहरू, बढ्दो चित्तिय अस्थिरता र हासोन्मुख निर्घात बजार नेपालको लागि प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ ।

उद्देश्य २

सन् १९९० देखि सन् २०१५ सम्ममा भोकपीडित जनताको अनुपात आधा पार्ने ।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
न्यूनतम तहको खाद्य उर्जा उपभोगबाट बञ्चित जनसंख्याको प्रतिशत	४९ (१९९२)*	४७ (१९९७)*	२४.५
पाँच वर्ष मुनिका बालबालिका मध्ये अल्पवजनबाट ग्रस्तहरूको प्रतिशत	७२** (१९७५)	४८.३*** (२००१)	२८.१

* विश्व खाद्य कार्यक्रम

** राष्ट्रिय पोषण स्थिति सर्वेक्षण, १९७५

*** राष्ट्रिय जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, प्राथमिक प्रतिवेदन, २००१

१ खाद्य ऊर्जा उपभोगबारे भरपर्दो तथा पर्याप्त जानकारी उपलब्ध छैन । विश्व खाद्य कार्यक्रमका अनुसार न्यूनतम तहको खाद्य ऊर्जा उपभोगबाट बञ्चित जनसङ्ख्या सन् १९९०-९२ मा २१ प्रतिशत र सन् २००० मा २८ प्रतिशत रहेको छ । तर, यो जानकारी अन्य अध्ययनबाट पत्ता लागेका तथ्याङ्कसँग मेल खाँदैन ।

२ सन् १९७५ देखि २००० बीचको वर्तमान प्रवृत्तिको विश्लेषणले सन् १९९० का लागि करीब ४७ प्रतिशतको आँकडा प्रस्तुत गरेको छ ।

कृषिमा अति निर्भरता, निकै सानो भू-स्वामित्व, भू-स्वामित्वमा असमानता, कम उत्पादनशील कृषि ज्वाला आर्जनको लागि सीमित अवसर, न्यून ज्वाला दर, न्यून आय, जातिय तथा अन्य सामाजिक भेदभावयुक्त कारणहरूले गर्दा खाद्य असुरक्षा बहुसंख्यक नेपाली जनताका लागि चिन्तायुक्त छलफलको स्थायी विषयवस्तु बनेको छ ।

पर्वतीय तथा पहाडी क्षेत्रमा भोकको समस्या चर्काउने प्रमुख कारण यातायात सुविधाको अभाव नै हो । बालबालिकालाई कुपोषणको शिकार बनाउने एउटा कारण यो पनि हो । सन् १९९० यता बालबालिकामा देखिने कुपोषणको समस्या विस्तारै घट्दै गइरहेको छ । भिटागिन ए जस्ता अतिरिक्त चिकित्सा सुविधा उपलब्ध गराएमा मृत्युदर घटाएर २३ प्रतिशतमा ल्याउन सकिने अनुमान गरिएको छ ।

स्थानीय स्वामित्व कठुलाले विगतका धेरै नै क्षमता बुद्धिका कार्टरभन्दा मुस्किलले चलिरेहेका छन् ।

- जोन उलफेल्सन १९९९, विश्व बैंकका अध्यक्ष

लक्ष्य २

प्राथमिक शिक्षा प्राप्ति

उद्देश्य ३

सन् २०१५ सम्ममा सबै डाउंका सम्पूर्ण बालक तथा बालिकाले समानरूपमा प्राथमिक विद्यालयको पूर्ण शिक्षा हासिल गरेको सुनिश्चित गर्ने ।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
प्राथमिक शिक्षामा खुद भर्ना सम्बन्धी दर (प्रतिशतमा)	६४*(१९९०)	७२.१*	१००
कक्षा १ मा प्रवेश गरी कक्षा ५ पुग्नेहरूको अनुपात	३८*(१९९४)	४५*(१९९९)	१००

* शिक्षा मन्त्रालय, नेपालको विद्यालयस्तरीय शिक्षासम्बन्धी तथ्याङ्क १९९९, २०५९, २००१ ।

** श्री ५ को सरकार, रायोबा, बालबालिका सम्बन्धी विश्व शिक्षर सम्मेलनको राष्ट्रिय अनुगमन, २००१ ।

शिक्षा मन्त्रालयको एक तथ्याङ्क अनुसार सन् १९९० देखि १९९९ को समयमा प्राथमिक शिक्षामा औषत वार्षिक बृद्धि दर १.३ प्रतिशत मात्र रहेको थियो । यहि प्राप्ति दर कायम रहेमा सन् २०१५ सम्ममा उमेर पुगेका केवल ८९ प्रतिशत बालबालिकाले प्राथमिक शिक्षाको अवसर प्राप्त गर्नेछन् ।

१९७५ देखि निर्यातक प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था, १९७१ देखि १९९५ सम्ममा तीन दोब्बर प्राथमिक विद्यालयहरूको बृद्धि, १९८४ देखि १९९५ सम्ममा करिव दोब्बर प्राथमिक शिक्षक शिक्षिकाको बृद्धि, १९९७ को वीचमा प्राथमिक शिक्षाका लागि छुट्याइएको सरकारी खर्चको परिमाण तथा अंशका साथै सापेक्षिक अंशमा उल्लेखनीय बृद्धि जस्ता संयोगात्मक वातावरण हुंदा हुंदै पनि शिक्षा क्षेत्रमा देखिएको सुस्त प्राप्ति आश्चर्यजनक छ ।

अहिले ८८ प्रतिशत बालबालिका बढिमा आधा घण्टाको पैदल हिंडाईमा विद्यालय पुग्नसक्ने भएका छन् । असीको मध्येदेखि तीब हुंदै गएको निजी क्षेत्रको लगानीको प्रतिफलस्वरूप प्राथमिक स्तरका कुल विद्यार्थीहरू मध्ये १२ प्रतिशत विद्यार्थीहरू निजी विद्यालयमा भर्ना भएका छन् ।

क्षेत्र तथा दुरी, जाति, आयस्तर तथा लैङ्गिक आधारमा हेर्ने हो भने प्राथमिक शिक्षाको अवसर समानरूपमा वितरण भइरहेको छैन । उच्चतम आम्दानी भएका परिवारका बालबालिकाहरूको तुलनामा निम्नस्तर आम्दानी भएका परिवारका बालबालिकाहरूको प्राथमिक विद्यालयसम्म को दूरी १.८ गुना बढि भएको उल्लेख गरिएको छ ।

१९९९ को तथ्याङ्क अनुसार कक्षा १ मा भर्ना भएका ५० प्रतिशत बालबालिकाहरूले कक्षा ५ पुग्न नपाउंदै विद्यालय छोड्ने गरेको देखिएको छ । त्यस्तै, धेरैजसो विद्यार्थीले प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्न पाँच वर्षभन्दा बढि समय लगाउने अनुमान गरिएको थियो ।

वर्तमान प्रवृत्ति कायम रहेमा नेपालले सन् २०१५ सम्ममा प्राथमिक शिक्षा अवसर सम्बन्धि विश्वव्यापी लक्ष्य हासिल गर्न सक्ला जस्तो छैन ।

मैले भैसे जमीन पहिल्कि
बेदै । र अहिले मसैल
केही पनि छैन । हरेक
वर्षा जलवाको मूल्य
बढ्जाले मैले भैसे पुसने
जल्ला किन्ज सकिंला ।
- ताञ्जानियाका
जनताहरू "गारिबका
आवाजहरू" सन् १९९९

लक्ष्य ३

लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन तथा महिला सशक्तिकरण

उद्देश्य ४

सकेसम्म सन् २००५ सम्ममा प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षाबाट तथा हिलोमा सन् २०१५ सम्ममा शिक्षाका सबै तहबाट लैङ्गिक विभेद उन्मूलन गर्नु ।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
प्राथमिक तथा निम्न माध्यमिक शिक्षामा बालकको तुलनामा बालिकाको प्रतिशत (कुल भर्नामा)	५६*	७८* (१९९९)	१००
निम्न माध्यमिक शिक्षामा बालको तुलनामा बालिकाको प्रतिशत (कुल भर्नामा)	४१**	७१** (१९९९)	१००
उच्च माध्यमिक शिक्षामा बालकको तुलनामा बालिकाको प्रतिशत (कुल भर्नामा)	अनुपलब्ध	६५** (१९९९)	१००

- * शिक्षा मन्त्रालय, १९९० ।
- ** शिक्षा मन्त्रालय, नेपालको विद्यालयस्तरिय शैक्षिक तथ्याङ्क, १९९९ ।

कुल भर्नाको आधारमा प्राथमिक तथा निम्न माध्यमिक शिक्षामा बालकको तुलनामा बालिकाको संख्या कम छ । तर बालिकाहरूका लागि विद्यालय शिक्षाको सापेक्षित अवसरमा उल्लेखनीय सुधार भएको १९९० देखि २००१ सम्मको तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

बालकको तुलनामा बालिकाहरूको भर्ना प्राथमिक तहमा दुई प्रतिशतको दरले र निम्न माध्यमिक तहमा तीन प्रतिशतको दरले प्रतिवर्ष वृद्धि भएको छ । बालकको तुलनामा बालिकाहरूको भर्ना अनुपातलाई २००५ सम्ममा समान बिल्नुमा पुऱ्याउन नसकिएता पनि ६० प्रतिशतको केहि नजिक भन्ने पुरला जस्तो देखिन्छ ।

लक्ष्य ४

बालमृत्युदर न्यूनीकरण

उद्देश्य ५

सन् १९९० देखि २०१५ को बीचमा पाँच वर्ष मुनीका बालबालिकाको मृत्युदर दुई तिहाइले घटाउने ।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
पाँच वर्षमुनीका बालबालिकाको मृत्यु दर (प्रति एक हजार जीवित जन्ममा)	१६१.६*	९१** (२००१)	५४

- * श्री ५ को सरकार/नेपाल, राष्ट्रिय पारिवारिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, १९९६ ।
- ** श्री ५ को सरकार/नेपाल, राष्ट्रिय जनसाङ्खिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, प्रारम्भिक प्रतिवेदन २००१ ।

नेपालमा ५ वर्ष मुनिका शिशुहरूको मृत्युदर क्रमिकरूपमा कम हुँदै गइरहेको छ । सन् १९९० मा बाल मृत्युदर प्रतिहजार १६२ थियो भने सन् २००२ मा यो दर ८३ मा झरेको छ । विभिन्न संस्कृतिक रोगहरूको नियन्त्रणको माध्यमबाट यो उल्लेख्य हास सम्भव भएको हो ।

बाल कुपोषणको मात्रा, गरिबीको रेखामुनि रहेकाहरूको संख्या, ग्रामिण क्षेत्रको विकास दर, स्वास्थ्य सम्बन्धि सार्वजनिक खर्च तथा स्वास्थ्यसेवा

र सुविधाको स्तर आदि कुराहरू हेर्दा सहरी क्षेत्रमा भन्दा ग्रामिण क्षेत्रमा बाल मृत्युदर धेरै रहेको छ। भौगोलिक क्षेत्र अनुसार हेर्दा पर्वतीय क्षेत्रमा यो दर बढी छ। त्यस्तै नेपालको ५ विकास क्षेत्रको तुलना गर्दा सुदूर पश्चिम र मध्य पश्चिममा यो दर उच्च रहेको छ।

लक्ष्य ५

मातृस्वास्थ्यमा सुधार

उद्देश्य ६

सन् १९९० देखि २०१५ सम्ममा मातृ मृत्यु अनुपात दुई तिहाईले घटाउने।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
मातृ मृत्यु अनुपात (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	८५०* (१९८८) ५१५** (१९९१)	५३९** (१९९६)	२१३ वा १२९
स्वास्थ्यकर्मीहरू (चिकित्सक, परिचारिका, सुसारेहरू) को उपस्थितिमा भएका प्रजननको प्रतिशत	७.४** (१९९१)	१०.८*** (१९९१)	१००
निरोध प्रयोग प्रचलन दर	२४.१*** (१९९१)	३८.९*** (२००१)	१००

- * सयकत राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम, मानव विकास प्रतिवेदन १९९२।
- ** श्री ५ को सरकार/नेपाल प्रजनन परिवार नियोजन तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, १९९१।
- *** श्री ५ को सरकार/नेपाल पारिवारिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, १९९६।
- **** श्री ५ को सरकार/स्वास्थ्य मन्त्रालय, नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, प्रारम्भिक प्रतिवेदन, २००१।

नेपालको मातृ स्वास्थ्य सम्बन्धि सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्ने सम्भावना निकै कम रहेको देखिन्छ। सन् १९९६ को तथ्याङ्क अनुसार सो वर्षमा प्रति एक लाख जीवित जन्ममा ५३९ जना आमाको मृत्यु भएको खुल्ला आएको छ। त्यसले नेपालमा स्वास्थ्यकर्मीहरूको उपस्थितिमा हुने गरेको

प्रसूतीको संख्या पनि नराम्रो कम छ। सन् १९९१ मा कुल अनुमानित प्रसूतिमध्ये ७.४ प्रतिशत घटनामा मात्र स्वास्थ्यकर्मीहरूको उपस्थिति रहेको थियो। सन् १९९५ र २००१ मा भने उक्त सूचाङ्क अतिकति बढेर क्रमशः ९.० प्रतिशत र १०.८ प्रतिशत पुगेको छ।

१५ देखी ४९ वर्षका विवाहित महिलाहरू बीच गर्भ निरोधको प्रयोग दर ६.५ देखी ७.० प्रतिशत पुर्‍याउनु आवश्यक छ। नबन्नेको दशकका कममा नेपालमा गर्भनिरोध प्रयोग प्रतिवर्ष १.५ प्रतिशतको दरले बढेको थियो। सन् २००१ मा परिवार नियोजन सम्बन्धी २८ प्रतिशत माग पूरा गर्न सकिएको थिएन। सहरी महिलाको तुलनामा ग्रामिण महिलाको पूरा गर्न नसकिएको आवश्यकता देख्न रहेको छ। कम शिक्षित तथा अधीक्षित एवं नेपालको तराई क्षेत्रमा बसोवास गर्दै आएका महिलाबीच सो स्तर भन् बढी रहेको छ।

लक्ष्य ६

एच.आई.भी/एड्स, औलो तथा अन्य रोगहरूसँग सङ्घर्ष

उद्देश्य ७

एचआइभीको विस्तारलाई सन् २०१५ सम्ममा रोक्ने तथा पूर्वावस्थामा फर्काउन थालनी गर्ने।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
वयस्कहरू (१५ देखि ४६ वर्षसम्मका) का बीच एचआइभीको उपस्थिति दर (प्रतिशत)	०*	०.०२९* (१९९९)	२**
गर्भ निरोधको उपलब्धता दर	२४.१*** (१९९१)	३९.३*** (२००१)	१००

- * राष्ट्रिय एड्स तथा संक्रमण यौन रोग नियन्त्रण केन्द्र।
- ** स्थलगत प्रतिवेदन, यो जेम्स चिन, अक्टोबर, १९९९।
- *** श्री ५ को सरकार/स्वास्थ्य मन्त्रालय, नेपाल जनसंख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, प्रारम्भिक प्रतिवेदन, २००१।

नेपालमा एच आइ भी एड्सको पहिलो घटना सन् १९८८ मा पत्ता लागेको हो । त्यसपछिका वर्षहरूमा यस रोगबाट पीडित हुनेको संख्या प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको छ ।

सन् १९९९ मा १५ वर्षदेखि ४६ वर्षसम्मका वयस्कहरूमध्ये ०.२९ प्रतिशत एच आइ भी को उपस्थिति रहेको अनुमान गरिएको थियो । प्रसवपूर्व स्याहार पाएका महिलाहरूमध्ये ०.२ प्रतिशत यसको उपस्थिति रहेको अनुमान गरिएको थियो भने रक्तदाताहरूमध्ये ३.६ प्रतिशतमा यो पाइएको थियो । सुईको माध्यमबाट लागूपदार्थ सेवन गर्नेहरूमध्ये ५० प्रतिशत र काठमाण्डौका महिला यौन व्यवसायीहरूमध्ये १७ प्रतिशतमा यसको संक्रमण भएको पाइएको थियो । सन् २००० को अन्त्यसम्ममा ३६ हजार जनतालाई एच आइ भी संक्रमण भइसकेको अनुमान गरिएको थियो ।

नेपालमा एच आइ भी विस्तार रोकन तथा पूर्वावस्थामा फर्कन उपलब्धीपूर्ण प्रयासहरू निकै कम भएको छ । यसको प्रकोपको वर्तमान प्रवृत्ति हेर्दा यस सम्बन्धि सहस्राब्दी विकास लक्ष्य घोषित हुन नसकिने देखिन्छ ।

उद्देश्य २

औलो तथा अन्य प्रमुख रोगहरू माथि सन् २०१५ सम्ममा नियन्त्रण तथा पूर्वावस्थामा फर्कने ध्यान गर्नु ।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
प्रति एकलाख जनतामा औलो पीडितको संख्या	११५* (१९९२)	२९** (१९९७)	-
प्रति एक लाख जनतामा क्षयरोग पीडितको जनसंख्या	९२.३*** (१९९५)	१०६** (१९९८)	-

- * संयुक्त राष्ट्र सौधय विकास कार्यक्रम, मानव विकास प्रतिवेदन, १९९६
- ** संयुक्त राष्ट्र सौधय विकास कार्यक्रम, मानव विकास प्रतिवेदन, २००१
- *** संयुक्त राष्ट्र सौधय विकास कार्यक्रम, मानव विकास प्रतिवेदन, १९९६

तय्याङ्गले औलो पीडित संख्यामा तीब्र ह्रास आएको देखाएको छ । औलोको संक्रमणको ह्रासदर १९९५-९६ मा ४.५ प्रतिशत थियो भने १९९९ - २००० मा नौ प्रतिशत रहेको थियो । अर्कोपनि एक करोड ६५ लाखभन्दा बढि मानिसहरू यसको संक्रमण सम्भावनाको घेरामा बसोबास गर्छन् । यसले औलो नेपालको एक गम्भीर स्वास्थ्य समस्याको रूपमा कायमै रहेको देखाउँदछ ।

नेपाल सन् २०१५ सम्ममा क्षयरोग भने नियन्त्रण गर्न सक्षम हुने सम्भावना देखिन्छ । हाल करिब २० प्रतिशत जनतालाई प्रत्यक्ष निगरानीमा उपचार सेवा (डटस) को सुविधा उपलब्ध छ । उपचार कार्यमा डटसले ८५ प्रतिशत समग्र सफलता हासिल गरेको छ । चुनौति भनेको बाँकी भएको १५ प्रतिशत गरिब र दुर्गम क्षेत्रमा बसेका जनाता हुन् । यिनीहरूलाई सफलता पूर्वक उपचार गर्न सके पूर्वस्थिति तर्फ फर्कने कम पनि शुरू हुन सक्छ जुन अहिलेको स्थितिमा २०१५ पछि मात्र सम्भव देखिन्छ ।

विश्व बैकको बुझाइमा मात्र आफ्नो बेइजाको कथा सुनाउन पाउनु सहभागिता हो । प्रतिनिधित्व र वार्ता जस्ता राजनैतिक प्रक्रियामा संलग्न हुनु साथै अर्थमा सहभागिता हो भन्ने कुश बुझ्न विश्व बैकले अर्थ बाँकी छ ।

- रीक्षण विषयमा केन्द्रित २००२

लक्ष्य ७

वातावरणीय दिगोपनाको सुनिश्चितता

उद्देश्य ८

दिगो विकासका सिद्धान्तहरूलाई राष्ट्रको नीति तथा कार्यक्रममा एकीकृत गर्नु तथा वातावरणीय स्रोतहरूको विनाश क्रमलाई रोक्नु ।

सूचक	सन् १९९०	सन् १९९५	सन् २०००	सन् २०१५
जीविक विविधता कायम गर्न सरक्षित गरिएको भू-क्षेत्रको प्रतिशत	१०.९५*		१८.११*	-
वन क्षेत्रको वर्ग किलोमिटर भएको परिवर्तनको प्रतिशत	३७.४*** (१९९६)		२९*** (१९९५)	-
उर्जा प्रयोगको प्रति इकाई (टी ओई) को खुद ग्राहस्थ उत्पादन (ने.रू. १०००/-)	२०.४***		४८.०***	-

- * श्री ५ को सरकार / वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, नेपाल जीविक विविधता कार्ययोजनाको मस्यौदा २००० ।
- ** श्री ५ को सरकार / वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, नेपालका बजेटगतहरू (१९८५/१९९८), नोभेम्बर १९९९ ।
- *** श्री ५ को सरकार / (अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण, १९९९/२०००) ।

निम्न तथ्यहरूबाट नेपालको वातावरणीय स्थितिको एक भ्रूलक प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

- विभिन्न क्षेत्रमा माटोका पोषक तत्वहरू हासो-मुख स्थितिमा रहेको बताइएको छ।

- तराईको २० वटै जिल्लाको खानेपानी पदुषणग्रस्त रहेको आशङ्का गरिएको छ।

- गाएको ५ दशकको अवधिमा वन क्षेत्र तिब्र रूपमा हास हुँदै गएको छ । सन् १९७६ मा वन विनासको वार्षिक दर १.३ प्रतिशत रहेको थियो । सन् १९९५ - १९९६ को तथ्याङ्क अनुसार खाना पकाउन तथा अन्य सम्बन्धित इन्धन आवश्यकताहरूको परिपूर्तिका लागि कुल जनसङ्ख्याको ९२ प्रतिशत जनता वन पैदावार तथा पशुजन्य उत्पादन जस्ता परम्परागत इन्धनहरूमै निर्भर रहने गरेको छ ।

- खानेपानीको उपलब्धता केहि राम्रो भए पनि सरसफाईको सुविधा दर्यानीय नै रहेको छ ।
- अव्यवस्थित फोहरमैला, अति उच्च वायु पदुषण तथा जल पदुषण र ध्वनी पदुषणले शहरी वातावरण दिन-प्रतिदिन विग्रदै गइरहेको छ ।

लक्ष्य ७

वातावरणीय दिगोपनाको सुनिश्चितता

उद्देश्य १०

सुरक्षित खानेपानीको दिगो अवसरबाट बञ्चित जनताको अनुपात सन् २०१५ सम्ममा आधा पार्ने ।

सूचक	सन् १९९०	सन् २०००	सन् २०१५
खानेपानी वितरणको सुविधाबाट बञ्चित जनसङ्ख्याको प्रतिशत	५४.१*(१९९१)	२०.१**	२१

- * श्री ५ को सरकार / नेपाल पारिवारिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, १९९१
- ** श्री ५ को सरकार / राष्ट्रिय योजना आयोग, मध्य जनगणना पारिवारिक सूचना, सुपरिवेक्षण तथा मूल्याङ्कन प्रणाली (की सी एच आई एम ई एस), २०००

सन् २०१५ सम्ममा नेपाल सबैलाई खानेपानीको सुविधा उपलब्ध गराउने लक्ष्य नजिक पुग्ने संकेत तथ्याङ्कहरूले देखाएको छ । दुर्गम स्थानका निकै कम समुदायहरू तथा केही शहरी वस्तिहरू मात्रै यो खानेपानीको सुविधाबाट बञ्चित हुने वर्गका रूपमा देखापर्ने सम्भावना छ ।

अहिले नेपालमा ४८ प्रतिशत परिवारले पाइपबाट वितरण गरिएको खानेपानी सुविधा प्रयोग गरिरहेका छन् । अर्को ३२ प्रतिशतले टयुबवेल तथा बोरिङ गरिएको पानी उपभोग गरिरहेका छन् । करिब १७ प्रतिशत घर परिवारले कुवा तथा पानी मुहानबाट खानेपानी प्राप्त गरिरहेका छन् । बाँकी तीन प्रतिशतले खानेपानीका लागि अन्य स्रोत प्रयोग गरिरहेका छन् । कुवा, पानीको मुहान तथा अन्य कम भरपर्दो स्रोतमा रहनेमा मध्य तथा सुदूर पश्चिमी पहाडी तथा तराई क्षेत्रका जनता पर्दछन् ।

असमान रूपमा वितरण भइरहेको खानेपानी सुविधा भने समस्याको रूपमा देखापरेको छ । सामान्यतया अन्य समुदायका तुलनामा निम्न जातीका मानिने दलित समुदायलाई खानेपानीको सुविधा कम उपलब्ध भएको देखिएको छ ।

खानेपानीको सुविधाको अर्थ सुरक्षित खानेपानीको सुविधाका रूपमा भने लिन सकिदैन ।

लक्ष्य ८

सूचक	१९९०	१९९५	२००१	२००२	२०१५
युवाहरू (१५-२४ वर्ष) को बेरोजगारी दर (प्रतिशतमा)	-	-	-	-	-
मोबाइल तथा फोनहरू (प्रति एक हजार मानिसमा)	३.२	४.१	१३.९	१५.१	-
निजी कम्प्युटर (प्रति एक हजार मानिसमा)	-	१.२	३.५	३.७	-

स्रोत : विपव बैक

सोेटिन नसकेका पक्षहरू

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू: समेटिन नसकेका पक्षहरू

सन् १९९० को दशकमा सम्पन्न भएका विविध सभा, सम्मेलन, घोषणा आदिमा विकासको लागि धेरै नै चासोका विषयहरू उठाइएका थिए । सन् १९९२ मा भएको पूव्वी शिखर सम्मेलन (रियो सम्मेलन) ले विकासलाई द्विगो बनाउनु पर्ने विषयमा छलफल गरी एजेण्डा २१ जस्ता दस्तावेजको सिर्जना गरेको थियो । विश्व बैंकका तत्कालिन अध्यक्ष लीविस टि. प्रेस्टनले सन् १९९३ मा विकास अर्थशास्त्री सम्मेलनमा भनेका थिए - 'व्यापक अर्थमा विकासको चुनौति भनेको मानिसको जीवनको गुणस्तर सुधार गर्नु हो । यसले हामीलाई उत्पादन या आयमा बृद्धि गर्नुपर्ने परंपरागत जोड भन्दा अगाडि लैजान्छ । निश्चित रूपमा जीवनको उत्तम गुणस्तरको लागि आम्दानी उच्च हुनुपर्छ । तर यसमा शिक्षा, स्वास्थ्य र पोषणको उच्चस्तर सफा वातावरण र समान अवसर समाविष्ट हुन्छन् ।' विकास सबन्धी बहदैं गरेका विविध चासोका विषयहरूलाई समावेश गर्दै सन् २००० को सेप्टेम्बरमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू संयुक्त राष्ट्र संघले घोषणा गरेको थियो ।

सहस्राब्दी घोषणापत्रलाई विकासको रोडम्यापको रूपमा लिइएको छ । माथिका पाठहरूमा अध्ययन गरिएकै सहस्राब्दी घोषणापत्रले गरिवी र भोकमरी उन्मूलन, विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा, लैङ्गिक समानता र महिला शशक्तिकरण, बालमृत्युदरमा कमी, सुदृढ मातृ स्वास्थ्य, एचआइभी/एड्स, मलेरिया र अन्य रोगहरूको नियन्त्रण, वातावरणीय दिगोपनको प्रत्याभूती र विकासको लागि विश्व व्यापी साझेदारी गरी आठवटा लक्ष्यहरू प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुत लक्ष्यहरू समय सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण छन् भन्ने कुरामा कुनै शंका छैन ।

आर्थिक विकास समान रूपले गरिवीमा पुग्न सकेको छैन र गरिवीले विकास प्रक्रियामा उल्लेख्य योगदान दिन पनि सकेका छैनन् । गरिवीहरूले विकासमा सक्रिय योगदान दिन नसक्नुको प्रमुख कारण उनीहरू शिक्षाबाट वञ्चित हुनु

हो । निरक्षर वा वैज्ञानिक रूपमा अज्ञान वा व्यापक विश्ववारे सचेष्ट नभएका मानिस अप्रयोग रूपमा रहेका छन् र राष्ट्रिय विकासमा पूर्ण रूपमा योगदान दिन असमर्थ छन् । आधारभूत मानवीय आवश्यकताको रूपमा, अन्य आवश्यकता पूरा गर्ने श्रोतको रूपमा, श्रमको सन्तुष्ट प्रयोग गर्ने, प्राकृतिक श्रोत र साधनको महत्त्वपूर्ण प्रयोग गर्ने, शशक्तिकरण र समानताको वकालत गर्ने, सुदृढ स्वास्थ्य स्थिति कायम राख्न र अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय सुदृढ पार्ने पनि शिक्षाको महत्त्व पूर्ण भूमिका छ । अतः सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू उपयोगि, सान्दर्भिक र आवश्यक देखिन्छन् ।

के लक्ष्यहरू पूर्ण छन् त ?

हिजो-आज प्राज्ञिक एवं वैदिक मंचहरूमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको पूर्णताबारेमा बहस शुरू भैरहेको छ । स्वतन्त्रता, समानता, स्वाधिनता, सहिष्णुता, प्रकृति-सम्मान र समतामूलक उत्तरदायित्वजस्ता मूल्यहरूमा आधारित सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हरूले व्यापक क्षेत्रहरू समेट्न सफल भएपनि करिपय आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक र वातावरणीय चासोहरूमा लक्ष्यहरू समाविष्ट नभएको पाइएको छ ।

पहिलो लक्ष्य नै अपूर्ण

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा पहिलो लक्ष्यले सन् १९९० को तुलनामा सन् २०१५ मा प्रतिदिन, प्रतिव्यक्ति१ डलर भन्दा कम आय हुने जनसंख्या आधा बनाउने लक्ष्य राखेको छ । यसै समय अन्तर्गत भोकमरीबाट शसित संख्यापनि आधा पार्ने योजना राखेको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने गरिबी निवारणमा मौद्रिक पक्षलाई मात्र ध्यान दिइएको छ । गरिबी निवारणमा रोग, निरक्षरता, कुपोषण तथा सरसफाइका विषयहरू समाविष्ट हुन सकेका छैनन् । हालको समयमा आएर गरिबलाई माथि उठाउने कार्यक्रमहरूमा खर्च गरिएको धेरै जस्तो रकम रसाउदै गरिबसम्म पुग्दैन, यसलाई आफ्नो बाटोबाट मोडेर कार्यक्रम संचालन गर्ने राम्रो पारिश्रमिक दिइएका परामर्शदाताहरू तथा

तिनबाट फाइदा उठाउने निजी उद्यमीहरूको खल्तीमा पुऱ्याइन्छ र गरिबले नभएर गरिब उद्योगले यस्ता कार्यक्रमको फाइदा उठाउदछन् भन्ने तर्कहरू पनि आइरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा पहिलो लक्ष्य नै पूर्ण हुन नसकेको देखिन्छ ।

गरिबी निवारणमा नै स्वस्थता, पहुँच, सशक्तिकरण र गरिबको वातावरणप्रतिको सन्धन्ध पनि पर्ने कुरा भुल्नु हुँदैनथ्यो । कम जेधा, पहुँचविहिन बजार, दुर्लभ कामको अवसर, भूमीमाथि र सम्पत्ति माथिको अधिकार, र सफा पर्यावरणसँग गरिबीको संबन्धमा पनि यो लक्ष्य स्पष्ट हुन सकेको देखिँदैन । भोकमरी उन्मूलन र गरिबी निवारणको लागि उचित सुरक्षाजाली, गरिबसँगै पुग्ने रणनीति, नीतिगत स्पष्टता, रोजगारीको सिर्जना, आर्थिक केन्द्रियकरण र मानवीय संसाधनका विषयहरू उचित आवश्यकता भएका कारण लक्ष्यहरूमा पुग्न उपयुक्त चासोहरूलाई समेटिनु पर्ने थियो । यद्यपि सहस्राब्दी घोषणापत्रले यी विविध पक्षलाई स्पष्ट पार्न सकेको छैन ।

शैक्षिक लक्ष्यः समाविष्ट नभएका विषयहरू :

सन् २०१५ सम्म सबै बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक शिक्षाको प्रत्याभूति गर्नु भनेको अल्फ्रेड मार्शलको ज्ञान उत्पादनको सबैभन्दा शक्तिशाली यन्त्र हो भन्ने भनाइ सबैले स्वीकार गर्नु हो । शिक्षाले के गर्ने सक्छ भन्ने कुरालाई अन्य चीजको अतिरिक्त विद्यमान आर्थिक नियम, राजनैतिक अवस्था तथा सामाजिक संरचनाले बाधा पुऱ्याउँछ । यद्यपि यी तत्त्वहरूलाई शिक्षाको लक्ष्य प्राप्ती गर्नको लागि समावेश गरिएका छैनन् । शिक्षाले विकास त गराउँछ तर यो कसरी सिकाइन्छ, कुन अनुपात र कस्तो परिस्थितिमा सिकाइन्छ भन्ने कुराहरूको वर्णन सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा बयान गर्न सकिएको छैन । राब्यले निश्चित समयमा शिक्षामा कति लगानी गर्नुपर्ने कति श्रोत तथा साधन जुटाउने जस्ता कुराहरू पनि लक्ष्यहरूमा राखिनु उपयुक्त देखिँदैनथ्यो ।

लैंगिक समानता र महिला शक्तिकरण :

लक्ष्य २ ले नै प्राथमिक तहमा बालक र बालिका दुबैको शैक्षिक प्रत्याभूति गर्दागर्दै तेस्रो सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा पनि प्राथमिक र माध्यमिक तहमा लैंगिक समानताको कुरा गर्नु त्यति सान्दर्भिक देखिदैन । त्यहीमाथि प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षा प्राप्तीले मात्र महिलाको शक्तिकरण हुन सक्ने देखिदैन । शाश्वरता र अध्यनशीलताले महिलाको अवस्था सुदृढ बनाउने कुरामा शंका नभाएपनि महिला सत्तिकरणको लागि ध्यान दिनुपर्ने अन्य कुराहरू सहस्राब्दी विकास लक्ष्य मा समाविष्ट छैनन् । आरक्षण, कानुनी प्राबधान सरकारले गर्ने पर्ने उद्देश्य राखिएको भए यो लक्ष्यसम्म पुग्ने बाटो सहज हुने थियो ।

वातावरणीय लक्ष्य: धेरै समावेश धेरै छुट :

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य अन्तर्गत सहस्राब्दी विकास लक्ष्य वनजंगल, जैविक विविधता, इन्धन प्रयोग, हरित गृह ग्याँस निस्काशन स्वस्थ खानेपानी, सुदृढ सरसफाइ, भूमिमाथिको स्वामित्व, आदि वातावरणीय चासोका विषयहरू समाविष्ट छन् । वातावरणीय व्यवस्थापनलाई विकास कार्यक्रममा आन्तरिकीकरण गरी विकासको अभिन्न अङ्गको रूपमा ग्रहण गर्ने यो लक्ष्य सरकारात्मक देखिन्छ । यद्यपि यस अन्तर्गत प्रस्तुत धेरै विषयहरू आफैमा अपूर्ण छन् या अपुग छन् ।

शहरीकरण गत शताब्दीको उल्लेख्य प्रक्रिया हो । अहिले ४ मा ३ अमेरीकनहरू, ५ मा २ एशियनहरू र ३ मा १ अफ्रिकनहरू शहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् । बह्रसो शहरीकरणले शहरी क्षेत्रहरूमा आर्थिक, सामाजिक, स्वास्थ्य र पर्यावरणीय असरहरू प्रादुर्भाव गरेको छ । केही दशक अघिमात्र सुन्दर, माथुर्य, आकर्षक र मनमोहक लाग्ने स्थानहरू आज दूरीन्धित भएका छन् । यस्तो परिप्रेक्ष्यमा

शहरीकरणसँग संबन्धी छुट्टै लक्ष्य या लक्ष्य ७ अन्तर्गतको उद्देश्यमा विशेष प्राबधान साथ राखिनुपर्नेमा यो हुन सकेको छैन । शहरी वातावरण र आर्थिक अवस्था सुदृढ राख्नको लागि आवश्यक उद्देश्य नहुनाले एउटा टूलै पक्ष छुट्टेको चर्चा भैरहेको छ ।

यसैगरी जनसंख्या बृद्धिले आर्थिक सामाजिक संरचनामा पारेको दबाव र पर्यावरणमा पुऱ्याएको असर हामी सबैलाई थाहा भएको कुरा हो । यद्यपि जनसंख्या नियन्त्रण संबन्धी उद्देश्य नै नहुनु विडम्बनाको कुरा हो ।

लक्ष्य ७ मा बनेले ढाकेको क्षेत्र र जैविक विविधता संरक्षणमा राखिने क्षेत्रफललाई वातावरणीय दिगोपनको प्रत्याभूतिको सूचक मान्नु पनि सांघुरो देखिन्छ । क्षेत्रफललाई बढाएर वातावरणीय दिगोपनको वकालत गर्न सकिदैन । वनको किसिम र अवस्था, व्यवस्थापकिय प्राबधानहरू, वनव्यवस्थापन, जैविक विविधता र संस्कृतिको संबन्ध, श्रोतमाथि विद्यमान ढन्ड जस्ता कुराहरू समेट्न सकिएका छैनन् । खानेपानीमा गरिबको पहुँच पनि वातावरणीय स्वास्थ्य अन्तर्गत समेटिनुपर्ने अर्को विषय थियो ।

समेटिन नसकेको यातायात र विद्युत विकास :

सवारी तथा यातायात व्यवस्थालाई सुव्यवस्थित एवं सुदृढ गरी यातायात सेवालाई भरपर्दो सुरक्षित, प्रदूषणरहित, जनसेवामूलक बनाई सेवाको गुणात्मक बृद्धि विकासको प्रमूख पाटो हो । यद्यपि सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूले यो क्षेत्रमा कुनै उद्देश्य र सूचकहरू प्रस्तुत गर्न सकेको छैन । सडक विस्तार, अन्य वातावरण-मैत्री प्रविधि प्रयोग गर्ने साधन संबन्धित उद्देश्यको प्रस्तुती भएको छैन ।

विद्युत शक्तिको विकास एकातिर अर्थतन्त्रको महत्त्वपूर्ण पूर्वाधारको विकास हो भने अर्कोतिर विद्युत शक्तिले देशको सुदृढ अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्छ । त्यसैले

जलश्रोत सम्पन्न राष्ट्रमा विकास प्रकृया स्थिर र दिगो राख्न विद्युत विकास महत्त्वपूर्ण पक्ष हुनु जरुरी छ। यद्यपि सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा यो कुरा पनि छुट्टैको छ।

विज्ञान, प्रविधि, सूचना तथा सञ्चार :

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुवै क्षेत्रतर्फ उच्चतम प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गरी विकासको बाटो समाउनु आजको आवश्यकता हो। खासगरी जनताको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति, गरिबी निवारण, आयमूलक कार्य, रोजगारीको सिर्जना, प्राकृतिक श्रोत र साधन एवं वातावरणको संरक्षण, उपयोग र परिचालन गर्ने दिशातिर विज्ञान तथा प्रविधिलाई परिचालित गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसैगरी सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रले मूलकको सर्वाङ्गिय विकासमा विशिष्ट महत्त्व राख्छ। त्यसैले यी क्षेत्रहरूमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले जुन उद्देश्यहरू निर्धारण गर्नुपर्ने थियो त्यो प्रयाप्त मात्रामा हुन सकेको छैन। टेलिफोन र कम्प्युटरको पहुँच बढाउने उद्देश्यरहनु सकारात्मक रहे पनि नयाँ फाइदाजनक प्रविधिको स्पष्टता नरहनु सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको कमजोरी हो।

प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थापन

भौगोलिक अवस्था, अव्यवस्थित बसोबास, बढ्दो जनसंख्या, अशिक्षा, अज्ञानताजस्ता विविध कारणहरूले गर्दा विश्वमा प्राकृतिक एवं मानव निर्मित प्रकोपहरू दिन प्रतिदिन बढिरहेका छन्। बाढी, पहिरोजस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरूले सडक, विद्युत तथा सिंचाइजस्ता आधारभूत संरचनाहरू भत्किन गैँ त्यस तर्फको ठूलो लगानी खेर गैरहेको छ। मानिसले आफ्नै जीवन गुमाएका छन्। कृषि योग्य जमिनको नास, बालीनाली नोक्सानी, चौपायाको मृत्यु हुने कारणले यस्ता प्रकोपहरूले विकासमा बाधा पुऱ्याउने निश्चित छ। यी कुराहरूलाई मध्यनजर राख्दै सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले प्राकृतिक एवं मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थापनको

लागि विशेष उद्देश्यहरू राख्नुपर्छ। यद्यपि प्रकोप संबन्धित कुनै पनि कुरामा यस्ता उद्देश्यहरू सहस्राब्दी विकास लक्ष्य मा समावेश हुन सकेका छैनन्।

विधिधः

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य ८ वटाभा सिमित रहेको विकासलाई पूर्ण रूपमा महशुस गर्न अन्य विविध कुराहरू पनि आवश्यक रहन्छन्। कतिपय सवालहरू हालकै लक्ष्य अन्तर्गतका उद्देश्यहरूमा राख्न सकिन्छ भने स्थानीय आवश्यकता अनुसार लक्ष्यको संख्या नै बढाउन पनि बहस शुरू गर्नुपर्ने देखिन्छ। भौतिक पूर्वाधारको लागि उद्देश्यको सिर्जना गर्नु पनि आवश्यक देखिन्छ। रैथाने समुदाय र आदिवासीहरूको विकास संबन्धित ज्ञान, सीप र कलालाई समृचित प्रयोग गरी विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन यससंग संबन्धित उद्देश्यहरू पनि अहिलेको सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा नभएको देखिन्छ। समतामूलक र सन्तुलित सिद्धान्तद्वारा विकास अधि बढाउन पनि कुनै उद्देश्य दिन सकेको भए राम्रो हुने थियो।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य विकासको गतिलाई स्थिर र दिगो बनाउनको लागि आधारस्तम्भहरू हुन। ८ वटा लक्ष्य १८ वटा तथ्याङ्गत उद्देश्यहरू र ४८ वटा सूचांकहरू विकासको लागि सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्षम हुने कुरामा शका गर्नुपर्दैन। यद्यपि पूर्ण रूपमा नै आशातित सफलताको लागि अन्य विषयहरूलाई पनि ध्यान दिनुपर्छ। गरिबी निवारण र भोकमरीको उन्मूलनको लागि अन्तरसंबन्धित विषय जस्तै सरसफाईमा पनि कार्यक्रमहरू बनाउनुपर्छ। शिक्षामा समाविष्ट हुन नसकेका विषयहरूलाई पनि ध्यान दिनुपर्छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले समेट्न नसकेका विज्ञान तथा प्रविधि र सूचना तथा सञ्चारका विस्तृत पक्ष, भौतिक विकास, क्षेत्रिय सन्तुलन, यातायात, विद्युत विकास, शहरीकरण प्रकोप नियन्त्रण, आदिमा पनि छुट्टै किसिमले कार्यक्रमहरूको सिर्जना गर्नु आवश्यक देखिन्छ। अन्तिमात्र विकास जनताको लागि वास्तविक विकास ठहरिने छ।

विश्वको जुनसुकै कुनामा भएको गरिबी पनि
संसारकै लागि अभिसापक हो ।

- फिनाडेल्फिया घोषणा पत्र, १९९४

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, दशौं योजना र गरिबी निवारण रणनीतिक योजना

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू, नेपालको दशौं योजना र गरिवी निवारण रणनीतिक योजना

दशौं योजना बास्तबमा गरिवी निवारण रणनीतिक योजना हो । नवौं योजनाले गरिवीको रेखामुनी रहेको अनुमान गरिएका ४२% जनतालाई योजनाको अन्त्यमा ३२ प्रतिशतमा भर्ना लक्ष्य निर्धारण गरेको थियो । योजनाको प्रथम ३ वर्षमा यस स्थितिमा केहि सुधार भै ३८ प्रतिशत जनसंख्या गरिवीको रेखामुनी रहेको अनुमान नवौं योजनाको मध्यावधि मूल्यांकनले गरेको थियो । बाँकी २ वर्षमा आर्थिक वृद्धि निकै न्यून भै कूल गरिवीको रेखामुनी रहेको जनसंख्यामा वृद्धि भएको अनुमान गरिएको थियो । नवौं योजना अन्तिमको प्रगति स्थिति समेतलाई दृष्टिगत गरी दशौं योजनाको अन्त्यसम्म गरिवीको रेखामुनी रहेको जनसंख्यालाई ३० प्रतिशत मा भर्ना लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको पहिलो उद्देश्यले सन् १९९० को तुलनामा सन् २०१५ सम्म मा गरिवी र भोकमरीबाट ग्रस्त जनसंख्या ५० प्रतिशत कटौति गर्ने जनाउ दिएको छ । यदि दशौं योजनामा ३० प्रतिशतमा गरिवीको संख्या भर्ना सकिने भन्ने त्यसपछिका ८ वर्षहरूमा व्यापक सुधार भै यो उद्देश्य लक्ष्य पूरा गर्न सकिने आशा देखिन्छ ।

सरकारी स्थानीय निकाय, सैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको सयुक्त सहभागितामा श्रोत साधनहरूको समुचित परिचालन गर्दै आर्थिक अवसर एवं रोजगारी मार्फत महिला, दलित, दूगम क्षेत्रका बासिन्दा लगायत अति गरिब एवं पिछडिएका वर्गको साधन र आर्थिक उपलब्धीहरूमा पहुँच बृद्धि गर्दै आर्थिक मानवीय एवं सामाजिक परिसूचकहरूको सुधार गरी गरिवी घटाउनु दशौं योजनाले प्रमुख उद्देश्यलिएको छ ।

दशौं योजना र सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हरू बीचको तादम्बतालाई मूल्यांकन गर्नको लागि योजनाको समष्टिगत रणनीतिको सन्तुलित मूल्यांकन गरिनु आवश्यक देखिन्छ । खुला र उदार आर्थिक नीतिलाई बढावा दिने गरी आर्थिक सुधारका प्रकृयालाई प्रभावकारी र सुदृढ बनाउने, निजी क्षेत्रको आकर्षण रहेको क्षेत्रमा सरकारी भूमिका सामान्यतः सहजकारी र नियमाकको रूपमा अगाडि बढाउने, नीतिगत स्पष्टताका लागि विकास प्रयासमा स्थानीय निकाय, निजी क्षेत्र तथा अन्य क्षेत्रको भूमिका स्पष्ट पारिने उच्च, दिगो र फराकिलो

आर्थिक बृद्धि हासिल गर्ने आय आर्जन तथा रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्ने श्रोत र साधनको महत्त्वम प्रयोग गर्ने, पूर्वाधारको विकास र मानवीय जीवनयापनको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने, समाजमा गरिव, अशक्त, असाहय, अपाङ्गको सम्मान गरी उपेक्षित, उत्पीडित, दलित वर्गको हितलाई प्रबर्द्धन गर्ने जस्ता रणनीतिक मुद्दाहरूबाट सहस्राब्दी विकास, लक्ष्यको उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सहयोग हुने देखिन्छ। कृषिको विकास ग्रामिण पूर्वाधार निर्माण, सशक्तिकरणले गर्दा प्रतिदिन प्रतिव्यक्ति १ डलर भन्दा कम कमाउने, गरिवीको खाडल बढ्ने, राष्ट्रिय उपभोगमा गरिवहरूको साम्प्रदायी, तौल नपुगेका बच्चाहरूको संख्या, पौष्टिक खाना नपाउने बच्चा संख्या जस्ता उद्देश्यका परिसूचकहरूमा सकारात्मक उन्नतिहुने देखिन्छ। यद्यपि व्यवहारमा नीतिहरू लागु गर्न पर्ने समस्याले आशातीत प्रतिफलहरू नदिने सक्छन्। दशौं योजनाले प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि अझ रणनीतिक पद्धति प्रस्तुत गर्नुपर्ने आवश्यकता महशुस भएको छ।

गरिवी सम्बन्धमा स्पष्ट सोच तयार गर्ने र संवन्धित विषय क्षेत्रको योजना तर्जुमामा गरिवी निवारणसंग सम्बन्ध कार्यहरूलाई थप स्पष्टताका साथ प्रस्तुत गर्न विद्यमान गरिवीलाई छुट्टै विश्लेषणगरी मानव विकास सूचाङ्क, सामाजिक, लैङ्गिक, पिछडिएका भौगोलिक क्षेत्र लगाएत गरिवीको विभिन्न पक्षहरूलाई प्रस्तुत गर्न गरेको प्रयासले तथा उच्च र दिगो फराकिलो बृद्धिर, सामाजिक क्षेत्र र ग्रामिण पूर्वाधार विकास, लक्षित कार्यक्रम तथा सुशासनका चार पक्षहरूलाई गरिवी निवारणको लागि योजनाको प्रमुख चार स्तम्भ मान्ने कुराको स्पष्टताका साथ विश्लेषण गरिएकोले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमाथि सकारात्मक योगदान पुग्ने देखिन्छ।

गरिवी, शिक्षा र विकास :

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले सन् २०१५ सम्म सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक शिक्षाको प्रत्याभूति गर्ने उद्देश्यराखेकोमा शिक्षालाई गरिवी र विकास संग अध्ययन गरिनु मुनासिब ठहरेको छ। शिक्षा चौतर्फी विकासको माध्यम हो। शिक्षालाई राष्ट्रको यथार्थसंग गाँसेर उपलब्ध श्रोत र साधनको समुचित प्रयोगबाट मात्र मुलुकको विकास अभियान अगाडि बढ्छ। त्यसकारण सक्षम, उत्पादनशील, अनुशासित तथा सामाजिक दायित्वप्रति जिम्मेवार नागरिक

उत्पादन गर्न सबैको पहुँचभित्र आउने गुणात्मक शिक्षाको विकास गरिनुपर्छ। शिक्षित जनशक्तिले नै गरिवी निवारणमा सशक्त भूमिका निर्वाह गर्ने हुँदा दशौं योजनामा शिक्षालाई गरिवी निवारणको अझ सशक्त माध्यमको रूपमा स्थापित गर्ने लक्ष्य राखिएको छ।

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय समूदाय समक्ष 'सबैको लागि शिक्षा' पुर्याउने प्रतिबद्धता जनाइसकेको अवस्थामा निरक्षरता उन्मूलनको लागि अनौपचारिक शिक्षालाई प्रभावकारी तुल्याउने र गरिवी निवारणको लागि उपयुक्त हुने साक्षरता अभियानलाई अगाडि बढाउनु पर्दछ। साक्षरता, साक्षरोत्तर, आयमूलक र जीवनपयोगी अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम संचालन गरी पिछडिएको समूदाय र महिलाको जीवनस्तर उकास्ने, गुणस्तरीय प्राथमिक शिक्षालाई सर्वसुलभ बनाउने, आधारभूत सीपमूलक प्राविधिक जनशक्ति तयार गर्ने जस्ता उद्देश्यले एकतिर गरिवी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ भने यस्तो प्रतिफलले अर्कातिर भर्ना अनुपात, शैक्षिक निरन्तरता र १५-२४ वर्षको साक्षरता दर अत्यन्त सुदृढ रहने परिसूचकहरू सबल बनाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको प्रगतिलाई दिगो बनाउने देखिन्छ। योजना समय भित्र १८ लाख ६६ हजार प्रौढलाई साक्षर बनाउने, २ लाख बालबालिकालाई आधारभूत प्राथमिक शिक्षा दिने, कक्षा १ मा भर्ना हुने विद्यार्थीमध्ये ४०% लाई १३ हजार बालविकास केन्द्र बनाई त्यहाँ राख्ने, प्राथमिक तहको खुला भर्ना दर ९०% पुऱ्याउने जस्ता उद्देश्यनिकै आशावादी देखिन्छन्।

गरिवी, महिला र विकास :

सामाजिक दृष्टिकोणमा सुधार नहुनु, लैङ्गिक भेदभाव सम्बन्धि कानुनी सरचनामा अपेक्षित सुधार नआउनु, सामाजिक क्षेत्रमा सरकारी लगानीको बृद्धिर कमी हुनु प्रविधि प्रयोगमा महिलाको पहुँच कम रहनुका कारणहरूले गर्दा महिलाहरू परम्परागत रूपमा पिछे परेका छन्। दशौं योजनाको दिगो आर्थिक बृद्धि र गरिवी निवारणको लक्ष्य हासिल गर्न महिला विरुद्धको सबै भेदभावहरू उन्मूलन गर्दै महिला विकासको परिसूचकमा अभिवृद्धि गरी महिला अधिकारको आधारमा समानता र समतामूलक समाज निर्माण गर्ने उद्देश्य रहेको छ। लैङ्गिक विकास सूचाङ्क ०.५५० मा पुऱ्याउने, लैङ्गिक शशक्तिकरण मापन

०.५०० मा पुऱ्याउने र नीति निर्माणमा महिला सहभागितामा कर्मिन्मा २० प्रतिशत पुऱ्याउने परिणामक लक्ष्यले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्राप्त गर्ने प्रक्रियालाई सकारात्मक गति दिने देखिन्छ। स्थानीय स्तरमा संचालन गरिने गरिवी निवारण एवं आयआर्जन लगायतका आयोजनाका सबै चकमा महिला सहभागिता बढाउने, लैङ्गिक समानताको चेतना अघि बढाउने, महिला विरुद्धका भेदभावपूर्ण कानुनलाई संशोधन गर्ने रणनीतिले गर्दा दशौं योजनामा प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च शिक्षामा महिला-पुरुषको अन्तर्गत, गैर कृषि क्षेत्रमा महिलाको आय-रोजगारी, संसर्गमा महिला प्रतिनिधिको संख्यामा बृद्धि भै सहस्राब्दी विकास लक्ष्यका सूचाङ्कहरूको स्थिति आशालाग्दो देखिन सक्छ।

मातृस्वास्थ्य, शिशु मृत्युदर र विकास :

उत्पादकत्व, स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तरमा सुधार ल्याउँदै तिनीहरूमा ग्रामिण एवं दुर्गम क्षेत्रका गरिव तथा पिछ्छिडिएका जनताको पहुँच बढाउने, मातृस्वास्थ्य सेवालाई ध्यानमा राखि प्रजनन स्वास्थ्य तथा परिवार नियोजनका सेवाहरूलाई ग्रामिण क्षेत्रमा व्यापक पहुँच बढाउने, बालस्वास्थ्य कायम गर्ने, शिशु मृत्युदर घटाउन जनचाहनामा आधारित प्रभावकारी कार्यक्रम बनाइने उद्देश्यबाट दशौं योजना स. वि. ल. तर्फ फर्किएको मान्न सकिन्छ। स्वस्थ जनशक्तिको विकास र परिवचालनबाट नेपाली जनतामा गरिवीको मात्रा उल्लेख्य र दिगो रूपमा घटाउन सकिन्छ। यद्यपि भनिएका प्रभावकारी तरीकाको अभावमा शिशु मृत्युदर २/३ ले घटाउन र मातृ मृत्युदर ७५% ले घटाउन कठिन हुने पक्का छ।

एचआइभी एड्स र विकास :

गरिवी, एचआइभी एड्स र विकास पनि अन्योन्याश्रित रूपमा संबन्धित रहेको कारण यस्तो डरलाग्दो रोगको नियन्त्रण आवश्यक छ। सन् २०१५ पछि यसको फैलावट रोक्ने सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको उद्देश्यभण्डारण अहिलेको अवस्थामा त्यो कुरामा त्यति आशावादी हुने ठाउँ देखिदैन। दशौं योजनामा यौन तथा प्रजनन शिक्षा, सुरक्षित गर्भपतन जस्ता पक्षमा कार्यक्रमहरू ल्याउने उद्देश्यराखे अनुरूप काम शुरू भएपछि उल्लेख्य प्रगति हुन सकेको छैन। एचआइभी संकर्मितको संख्या बढ्दो छ। एचआइभी एड्स तथा यौन रोग

संबन्धित कार्यक्रमहरूलाई अलि प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिएको छ। परिवार नियोजनका साधन जस्तै कण्डम प्रयोगमा बृद्धि भए पनि युवाहरूमा मानसिक रूपमा परिवर्तन ल्याई स्वस्थ जीवन जीउने प्रेरणा दिन हालका कार्यक्रमहरू पूर्ण मान्न सकिने देखिदैन।

वातावरण, गरिवी र विकास :

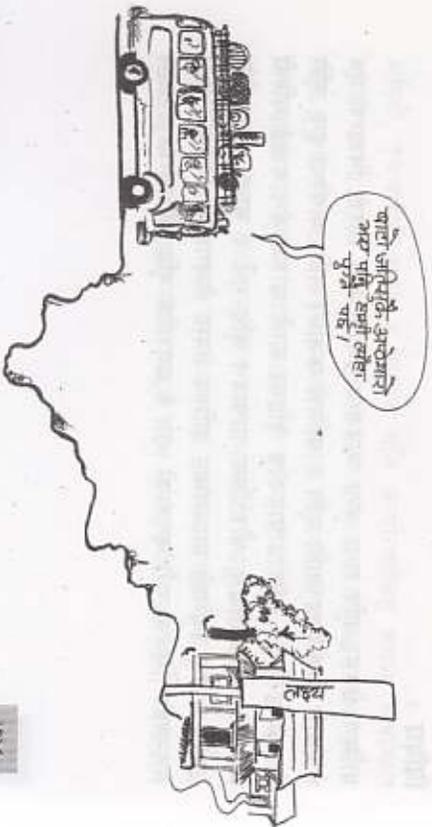
दशौं योजनाले वातावरणको संरक्षण र आर्थिक विकासको अन्तरसम्बन्धबाट दिगो विकास हुने तथ्यलाई ध्यानमा राखी प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण, सुरक्षा, पुनर्स्थापन र बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोगमा जोड दिने र प्रदूषण नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यराखेको छ। वातावरण व्यवस्थापनलाई विकास कार्यक्रममा आन्तरिकीकरण गरी विकास कार्यक्रमको अभिन्न अङ्गका रूपमा संचालन गर्ने रणनीति यसको मुख्य रणनीति हो। वातावरणको संरक्षण भएमा गरिवी निवारणमा टेवा पुग्ने र वातावरणीय स्वास्थ्यमा सुधार भै मानवीय विकासमा उल्लेख्य सहयोग पुग्दछ। विभिन्न क्षेत्रमा रहेको प्राकृतिक श्रोतहरूको बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोग र संरक्षणले क्षेत्रिय विकासलाई दिगो पारी विकास प्रयासलाई सन्तुलित बनाउन मद्दत पुग्ने देखिन्छ। वन तथा जलाधार क्षेत्रको व्यवस्थापनको लागि सामुदायिक तथा निजी वन, राष्ट्रिय तथा कबुलियती वन कार्यक्रम, जडिबुटी तथा गैरकाष्ठ वन व्यवस्थापन, भूसंरक्षण तथा जलाधार, वंशाणु स्रोत तथा जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रम, जनशक्ति विकास कार्यक्रम आदिको व्यवस्था गरेको यो योजनाले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले देखाएका सूचाङ्कहरू पनि समेटेको छ। स्वस्थ छानेपानी सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र दशौं योजनामा तादात्म्यता देखिन्छ।

विविध :

ग्रामिण क्षेत्रमा कृषि तथा अन्य व्यवसाय प्रबद्धन गरी गरिवी निवारण एवं रोजगारी सिर्जनाका लागि कृषि र ग्रामिण कर्जाको लागि व्यवस्था हुनु, कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बृद्धिका साथै आयआर्जन बढाई गरिवी घटाउने उद्देश्यराखिनु, औद्योगिक उत्पादन बृद्धि गर्ने र साना तथा घरेलु उद्योग र लघु उद्यमको माध्यमबाट ग्रामिण क्षेत्रमा रोजगारी र स्वरोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी जनताको आय र कर्मशक्ति बृद्धि गर्दै गरिवी घटाउन

मद्दत गर्ने रणनीतिक उद्देश्य, सम्पदा संरक्षण गरी पर्यटन विस्तार गर्दै आर्थिक फाइदा बढुल्ने प्राथमिकता, यातायातको सुविधा विस्तार गरी कृषि र उद्योगमा आधुनिकरण ल्याउने कार्यक्रम राख्नु, विद्युत विकास गरी आर्थिक कृयाकलाप बढाउने उद्देश्य राख्नु, सिंचाई र जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण संबन्धि कार्यक्रम बनाउने, सूचना तथा सञ्चार एव विज्ञान तथा प्रविधि अन्तर्गत टेलिफोन, हुलाक, रेडियो र टिभी सेवा विस्तार गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू दशौं योजनामा समावेश हुनाले दशौं योजना सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई योगदान दिने खालको देखिएको छ ।

दशौं योजना गरिवी निवारणको लागि एउटा महत्वपूर्ण दस्तावेज हो भन्ने कुरामा कुनै शंका छैन । कृषि तथा सहकारी, वन तथा भूसंरक्षण, भूमिसुधार, कृषि तथा प्राविण कर्जा, पर्यटन, उद्योग यातायात, विद्युत विकास जस्ता क्षेत्रहरूमा प्रस्तावित उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यक्रमहरूले गरिवी निवारणको उद्देश्यपूरा हुने देखिन्छ । सूचना तथा सञ्चार, विज्ञान तथा प्रविधि, शहरी विकास, वातावरण व्यवस्थापन, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी आदि क्षेत्रमा योजना गरिएका उद्देश्य, रणनीति र कार्यक्रमहरूले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य अन्तर्गतका गरिवी र भोकमरी उन्मूलन, विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा, तैश्विक समानता, शिशुमृत्युदर, मातृस्वास्थ्य, एड्स, मलेरिया जस्ता रोगको नियन्त्रण, वातावरणीय दिगोपनको प्रत्याभूति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौतारी र सहयोग सम्बन्धी उद्देश्यहरूमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने देखिन्छन् । यद्यपि चुनौति भनेको दशौं योजनामा प्रस्तावित उद्देश्य, रणनीति र कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवं आगामी योजनाले निर्दिष्ट गर्ने उद्देश्य, रणनीति र कार्यक्रमहरू नै हुन् ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू र नागरिक समाज

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू र नागरिक समाजको भूमिका

वैदिक तथा प्राचीक क्षेत्रहरूमा हिजो आज नागरिक समाज र यसको भूमिका माथि विभिन्न किसिमबाट चर्चा परिचर्चा भईआएको छ । विकास, वातावरण र सामाजिक रूपान्तरणको लागि सरकारी दृष्टिकोण मात्र अपुग रहने यथार्थलाई हृदयगम गर्दै वैदिक समुदायहरू नागरिक समाजको पक्षमा वकालत गर्दै आएका छन् । नाफा नकमाउने उद्देश्यरहित संस्थागत बनेका समूहहरू, क्लबहरू तथा संघ-संस्थाहरू जस्तै सरकार र राज्य भन्दा पूथक पद्धतिद्वारा सामाजिक परिवर्तनका लागि काम गरिरहेका हुन्छन्, ती सबै नागरिक समाजका अभिन्न अंगको रूपमा परिभाषित भएको पाईन्छ । उदाहरणको लागि विश्व विद्यालयहरू, गैर सरकारी संस्थाहरू, वातावरणीय आन्दोलनहरू, रैथाने ज्ञान भएका मानिसहरू, सुसंगठित स्थानिय समुदायहरू र कुनै तहका व्यापारिक संगठनहरूले सरकारी छाँयामा नरहिकन विकास र सुशासनका विविध पक्षहरूमा वकालत गरिरहेको पाइन्छ । उपर्युक्त संस्था-समूहहरू नागरिक समाजका अभिन्न अंगहरू हुन् । यदाकदा बजार व्यवस्था सरकारी नीति नियममा चल्ने कारणले नागरिक समाज भित्र बजार अर्थात्तन्मा संलग्न समूहहरू नपर्ने गरेको पाइन्छ । खास गरेर नागरिक समाज भन्नाले कुनै आन्दोलन वा कुनै राष्ट्रिय नीतिको नकारात्मक असर पर्ने नदिन कार्यरत समूहहरू बुझिन्छ । माथिकै विषय वस्तुलाई केलाउने हो भने नागरिक समाजमा त्यस्ता सम्पूर्ण नागरिक संस्थाहरू तथा सञ्जालहरू पर्दछन् जस्तै सामाजिक स्थानको प्रादुर्भाव गर्दछन् ।

नेपाली परिपेक्षमा कुरा गर्ने हो भने विभिन्न क्रियाकलापमा संलग्न स्वयंसेवी संस्थाहरू, अविभाषक-शिक्षक संघठनहरू, आदरणीय वृद्ध नागरिकहरू, खेलकुद क्लबहरू, कला र सांस्कृतिक समूहहरू, मजदूर संगठनहरूलाई नागरिक समाजको दायरा भित्र राख्न सकिन्छ । नागरिक समाजको एक मात्र सबभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्व भनेको यसको गैर-सरकारी परिचय हो । अतः व्यक्तिगत परिश्रमद्वारा सामूहिकहितको लागि काम गर्ने सबै समूहहरूलाई नै नागरिक समाज मान्न सकिन्छ ।

राष्ट्रिय विकासका प्रयासहरूमा नागरिक समाजको महत्व विगतमा उनीहरूको सक्रिय योगदानबाट पुष्टि भई आएको छ । नागरिक समाजहरू त्यस्ता ठाउँमा पनि पुग्न सक्छन् जुन ठाउँमा पुग्न सरकारलाई कठिन पर्नेगर्छ । तसर्थ याभिण विकास, व्यवस्थित शहरीकरण, सकारात्मक सामाजिक संरचनाहरूको सिर्जना, जिविकोपार्जनमा उन्नति आदि इत्यादि क्षेत्रहरूमा नागरिक समाजले सरकार र राज्यलाई दिने योगदान, सहयोग आदिको कारणले देशको विकासमा यस्तो समाजको महत्त्व छर्लङ्गी हुन्छ । राष्ट्रिय चासोका विषयहरूमा मात्र नभएर क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्वका विषयहरूमा पनि यो समाजको भूमिकालाई कम आंकलन गर्न मिल्दैन ।

संयुक्त राष्ट्र संघका विश्वव्यापी कार्यक्रमहरू सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न पनि यस्ता समूहहरूको विगत देखिनै सक्रिय संलग्नता रहँदै आएको छ । यसै परिप्रेक्षमा विकासलाई निरन्तरता दिनको लागि र दिगो बनाउनको लागि संयुक्त राष्ट्र संघले सन् २००० मा औल्याएका विभिन्न आठ सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू निर्धारित समय भित्र प्राप्त गर्नको लागि पनि नागरिक समाजको महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी भूमिका रहने देखिन्छ । सरकारी प्रयासले मात्र ती लक्ष्यहरूसम्म पुग्न थुप्रै कठिनाईहरू भैलुन् पर्ने देखिन्छ । नागरिक समाजले सरकारी प्रयासलाई

सहयोग नगार्ने हो भने त्यस्ता लक्ष्यहरू प्रतिवेदन, नीति तथा रणनीतिको रूपमा काराजमा मात्र सिमित रहनेछ । सन् २०१५ सम्ममा पुग्न पर्ने लक्ष्यहरू नागरिक समाजको निरन्तर प्रयासबाट मात्र सहज बन्ने कुरामा कसैको दुई मत नहोला । आर्थिक, सामाजिक तथा वातावरणीय पक्षहरूलाई एकिकृत त्यो बेलामा मात्र गर्न सकिन्छ जुन बेला विकासका प्रयासहरूमा नागरिक समाजलाई साभेदारको रूपमा स्वीकारिन्छ ।

परिवर्तनको लागि सञ्जाल निर्माण

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू अन्तर्गतका कुनै पनि एक लक्ष्य खण्डित, टुक्रित तरिकाले प्राप्त गर्न सकिने देखिँदैन । अतः एउटा बलियो सञ्जालको निर्माण गरी सम्पूर्ण प्रयासहरूलाई एकिकृत गर्नु नागरिक समाजको कर्तव्य हो । उदाहरणको लागि भोकमरी र गरिबी निवारण गर्नको लागि एकल प्रयासले संभव हुँदैन । राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारशैले गरिबी निवारण र भोकमरी उन्मूलन गर्न विशेष सहज अवस्थाको श्रृजना गर्छन् । त्यसैगरी विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षाको सफलतापूर्वक प्राप्तिको लागि पाठ्य पुस्तक निर्माण, शिक्षक तालिम, विद्यार्थी उत्प्रेरणा कार्यक्रम आदिमा नागरिक समाजले सञ्जाल बनाउनु पर्छ । आजका वातावरणीय समस्याहरू राष्ट्रिय सिमाना भित्र नपर्ने कारणले वातावरणीय दिगोपनको लक्ष्य प्रत्याभूत गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालको आवश्यकता पर्दछ । सरकारी प्रयासबाट मात्र यी लक्ष्यहरूसम्म पुग्न कठिन हुने यथार्थलाई आत्मसाथ गर्दै नागरिक समाजको भूमिका प्रस्त्याउन सकिन्छ ।

विकासमा सहभागिता

धेरै जस्तो नीतिनियम तथा रणनीतिहरू स्थानिय आवश्यकताको बृहत अध्ययन विना श्रृजना गरिने कारणले त्यस्ता विकासका क्रियाकलापहरूले सोचे अनुरूप प्रतिफल प्रदान गर्न सकिरहेका छैनन् । नीति निर्माणको क्रममा स्थानिय आवश्यकताहरूलाई ध्यान नपुऱ्याइने कारणले नै विकासका लक्ष्यहरूसम्म

नपुंगिएको यर्थाथलाई हामी सबैले देखे भोगेका छौं । महिलाहरूको विशेष रूपमा निर्णय प्रक्रियामा रहने कम पहुँचले तैमिक कठिनाइहरू सिर्जना भएका देखिएका छन् । अल्पसंख्यक समुदायहरूको विचारहरूको समुचित कदर गर्ने हो भने मात्रै विकासमा उनीहरूको सहभागिता बढ्ने निश्चित प्रायः छ । सरकारी क्षेत्रबाट माथिका चासोका विषयहरूमा उल्लेख ध्यान नपुने कारणले नागरिक समाजको यस कार्यमा विशेष स्थान रहन्छ । गरीबी निवारण सम्बन्धि होस् वा तैमिक समानता र महिला सशक्तिकरण सम्बन्धि कार्यहरूमा होस् नागरिक समाजले नीति-रणनितिहरूमा परिवर्तन ल्याउन सरकारलाई दबावमूलक समुहको रूपमा काम गर्न सक्छन् । बाल मृत्यु दर घटाउन, मातृ स्वास्थ्य सुदृढ बनाउन, एच्.आई.भी. एड्स र मलेरिया जस्ता रोगहरू उन्मूलन गर्न महिला, बालबालिका, जनजातिहरूको सहभागिता बढाउन यो समुहको सकृयता महशुस हुन्छ । यदि निति, कार्यक्रम श्रृजना गर्ने क्रममा साभेदारहरूलाई समाहित गर्न सकियो भने दियो विकास सम्भव हुन्छ । मूल्यांकनको क्रममा र योजना तर्जुमाको क्रममा पिछडीएका समूहहरूलाई संलग्न गराउने हो भने उनीहरूमा कार्यक्रम तथा योजना प्रति आफ्नोपनको अनुभव हुन्छ । अति मात्र लक्ष्यहरू सोचे अनुरूप प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

जनचेतना

राष्ट्रिय विकासमा संलग्न धेरै व्यक्ति तथा संघ-संस्थाहरूलाई सहशाब्दी विकास लक्ष्यको बारेमा पनि यथेष्ट जानकारी छैन । अतः उनीहरूको कार्यक्रमहरू खण्डित पद्धतिद्वारा अगाडि बढेको हुन्छ । नागरिक समाजले सूचना तथा सञ्चारको प्रयोग गरी त्यस्ता समूहहरूसम्म सहशाब्दी विकास लक्ष्यहरूबारे जानकारी गराउन सक्छन् । अविभावकहरूलाई आफ्ना सन्तानहरूलाई शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने कुराको बोध गराउन, महिला तथा पुरुष विकासका दुई पाताहरू हुन भन्ने भावनाको विकास गराउन नागरिक समाजले धर दैलोमा पुगेर आफ्ना कार्यक्रमहरू सिर्जना गर्न सक्छन् । स्वास्थ्य, वातावरण र सामुहिक विकासमा

प्रत्येक व्यक्तिको उल्लेख भूमिकालाई स्थानिय स्तरसम्म पुऱ्याउन नागरिक समाजले आफ्ना कार्यक्रमहरू बनाउन सक्छ । एकीकृत दियो कृषि र क्षलतभनचवतभम फाकतवल्तवदीभ जन्चखगतिगचभ० सम्बन्धी श्रोत र साधनको बारेमा कृषकहरूसम्म सूचना पुऱ्याउन कृषक केन्द्रित कार्यक्रमहरू बनाउन सकिन्छ । नागरिक समाजले यस कार्यमा सरकारी प्रयासलाई पनि सहयोग पुऱ्याउन सक्छ । यसको माध्यमबाट गरीबी निवारण र भोकमरी उन्मूलनमा राहत पुग्ने छ । यसरी सहशाब्दी विकास लक्ष्यहरूले समेटेका विविध क्षेत्रहरूमा जनचेतनाको माध्यमबाट नागरिक समाजले बलियो खम्बाको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ ।

राजनैतिक प्रतिबद्धताको लागि वकालत

विकासका सबै पक्षहरूमा राजनैतिक प्रभावले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ । राजनैतिक असन्तुलनले गर्दा विभिन्न विकास योजनाहरू सफल हुनबाट बञ्चित भएका पाइन्छन् । यस्तो असन्तुलनले राजनैतिक प्रतिबद्धतालाई कमजोर बनाएको छ । जनता र उसको बरिपरि विद्यमान नागरिक समाजले राजनैतिक प्रतिबद्धतालाई बलियो बनाउन सक्दछन् । राजनीतिज्ञहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रमा मात्र नयाँ-नयाँ योजनाहरू पार्ने कारणले देश भित्रकै विभिन्न ठाउँहरूमा विकासको आकाश पाताल फरक अवस्था छ । कर्णाली अञ्चल र हिमाली जिल्लाहरूमा राजनीतिक प्रतिबद्धता ठोस रूपमा नपाइएको कारणले ती स्थानहरूको अवस्था अझ पनि सुदृढ हुन सकेको छैन । हालका दिनमा आएर कतिपय संघ-संस्थाहरूले केन्द्रिय प्राथमिकतामा नपरेका त्यस्ता स्थानहरूमा पनि विकासका संरचनाहरूबारे बहस, विवाद र छलफल सुरु गरेका छन् । नागरिक समाजले कमजोर, स्वार्थी र असुहाउँदो विकास प्रक्रियालाई परिवर्तन गर्न सरकारलाई दबाव दिन सक्छ । श्री ५ को सरकारका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्दै निरन्तर राजनैतिक प्रतिबद्धता कायम राख्न नागरिक समाजले वकालत गर्न सक्छ ।

स्थान विशेष लक्ष्य को निर्माण

काठमाडौं जिल्लामा लागू हुने विकासका प्रक्रिया कर्णाली तथा धौलागिरी जस्ता जिल्लाहरूमा लागू नहुन सक्छ । श्रोतको अभावमा सरकारी क्षेत्रबाट स्थान विशेष आवश्यकताबारे सम्पूर्ण सूचना प्राप्त गर्न सक्दैन । स्थानिय नागरिक समाजले आफ्नो क्षेत्रका आवश्यकताहरू सरकारसम्म पुऱ्याउन सक्थो भने सरकारलाई उचित विकास योजनाहरू निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्यदछ । तराईमा खाद्यान्न उत्पादनका लागि चाहिने सरचनाहरू र पहाडी क्षेत्रमा पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न चाहिने सरचनाहरू छुट्टै हुने कारणले नागरिक समाजले यस्ता विविधताहरूलाई अध्ययन र मूल्यांकन गर्दै स्थान विशेष लक्ष्यको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छ ।

सुशासन

आर्थिक अवस्था कमजोर भएका राष्ट्रहरूमा विकासको गति पनि विभिन्न कारणहरूले सुस्त हुने गर्दछ । खास गरेर विकास प्रक्रियाहरू पारदर्शी नहुनु, उत्तरदायी कर्मचारी तन्त्रको अभाव हुनु, समतामूलक प्रतिनिधित्व नभई निर्णय प्रक्रिया लागू गरिनु, व्यक्तिगत स्वार्थ तथा राजनैतिक फाइदाको लागि नियम विरुद्ध जाने र डरलाग्दो रोग भ्रष्टाचार प्रति आकर्षित हुनु जस्ता यावत कुराहरूले विकासका प्रतिफलहरू आसातित नहुन सक्छन् । अतः माथिका कमजोर व्यवहारहरूमा परिवर्तन ल्याउन सुशासनका अवधारणा सबैमा पुऱ्याउनु नागरिक समाजको अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य हुन आउंछ । यकालत, विभिन्न कार्यक्रमहरूको आयोजना र अन्तरक्रियाको माध्यमद्वारा नागरिक समाजले शासन व्यवस्थामा संलग्न विभिन्न व्यक्तिचहरूलाई सुशासन सम्बन्धि जानकारी गराउन सक्छन् । सुशासन विरुद्धका कार्यक्रमहरूमा संलग्न जो कोहिलाई पनि सजायको भागीदार बनाउन नागरिक समाजले सम्बन्धित निकायमा दवाव दिन सक्छ ।

प्रगतिको अनुगमन

सरकारले विभिन्न तथ्यांकहरूको आधारमा देशको प्रगतिको अनुगमन गर्दछ । देशको विकासको पथ अनुगमन गर्नको लागि सरकारद्वारा पूर्वाधारका रूपमा लिइने यी तथ्यांकहरू अपुग हुन सक्छन् र विश्वासिलो पनि नहुन सक्छ । त्यसमाथि देशमा विद्यमान राजनैतिक असन्तुलनले गर्दा सरकार मात्रलाई प्रगतिको/उन्नतिको अनुगमन गर्न कठिनाई पर्दछ । यस्तो स्थितिमा हामी देशका विभिन्न स्थानिय स्तरका नागरिक समाजले आफ्नो क्षेत्रमा भइरहेको अथवा भइसकेको विकासका क्रियाकलापहरूको विवरण र तथ्यांकहरू सरकार समक्ष पुऱ्याएर सरकारलाई प्रगतिको सही अनुगमन गर्नमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छ ।

सफलताका कथाहरूको आदान-प्रदान

हाम्रो देश भित्र रहेका कतिपय स्थानिय नागरिक समाजहरूले धेरै क्रियाकलापहरू आफ्नो क्षेत्रमा सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गरेका छन् । यी क्रियाकलापहरूले लक्ष्यको पहिचान मात्र नगरी लक्ष्य प्राप्तिको बाटो पनि सहज बनाइदिएका हुन्छन् । यी नागरिक समाजहरूले आफ्ना सफलताका कथाहरू अरू समुदायमा पुऱ्याएर अथवा आफ्ना सफलताका कथाहरूको आदान-प्रदान गरेर सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि ठूलो सहयोग पुऱ्याउन सक्छ । आयमूलक कार्यक्रमहरूको सफलताले गरिवी निवारणमा परेको सकारात्मक असर, प्रौढ शिक्षाले बालबालिका शिक्षामा पुऱ्याएको सन्देश आदिको प्रचार प्रसारबाट नागरिक समाजले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिय सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ ।

विकासको क्षेत्रमा होस्, वातावरणको क्षेत्रमा होस् वा मानव अधिकारको कुरामा होस् नागरिक समाजले एउटा नयाँ आयाम थपी दिएको छ र साथ साथै विरव व्यापी समस्याहरूको समाधान खोज्न हामीलाई निकै सहयोग

पुन्याएको छ। जहाँ सरकारको पहुँच सिमित छ - जहाँ सरकारले काम गर्न सक्दैन अथवा नयाँ चुनौतीहरूको सामना गर्न हिचकिचाउँछ, त्यहाँ नागरिक समाज एउटा पुलको रूपमा उभिएको हुन्छ। यदि आज नागरिक समाजको सक्रिय सहभागिता नहुने हो भने हामी द्वन्द्व रहित र मानव अधिकारको प्रत्याभूति भएको समाजको अंग हुने थिएनौं। अतः सामाजिक तथा वातावरणीय समस्याहरूलाई समस्याको रूपमा नलिइ सकारात्मक चुनौतिको रूपमा ग्रहण गर्न नागरिक समाजले ठूलो सहयोग पुऱ्याउँछ।

माथि छलफल गरिएका बुँदाहरू नागरिक समाजले गर्न सक्ने धेरै कामहरू मध्ये केहिमात्र दृष्टान्तहरू हुन्। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूलाई धरातलीय यथार्थता स्वीकार्दै भनिएको समयमा त्यसका ध्ययहरूलाई प्राप्त गर्न नागरिक समाजले प्राज्ञिक, वैदिक, सामाजिक, राजनैतिक र केहि हदसम्म आर्थिक रूपमा सहयोग पुऱ्याउन सक्ने कुरामा शंका छैन। यद्यपि सरकारी नीति नियम, सरकारी पारदर्शीता र समग्रमा सरकारी सुशासनले नागरिक समाजको कार्य दक्षतामा प्रभाव पार्ने स्पष्ट छ।

जरिवीका धेरै पक्षहरू छन्। र, तिनीहरूलाई एउटै श्रणामा भन्दा शक्तिहिजता, बोलचाल नपाउनु, इच्छा जाहेर गर्ने र काम कारवाही गर्ने स्वतन्त्रता खोसिने जस्ता कुराहरू पर्छन्।

- दिपा नारायण, गरिवीका आवाजहरू २००२

केही ठूला विकासे शब्द र विचारहरू

- गरिवी र अति गरिवीको विकास
- विश्वव्यापिकरण र नव स्थानियकरण
- साम्प्रदायिक र सहभागीमूलक प्रजातन्त्र
- लक्ष्यहरू, उद्देश्यहरू, कार्यक्रमहरू र सूचकहरू
- गरिवी निवारण शब्दकोष

'गरिवी' लाई हेर्ने र बुझ्ने सकिने थुप्रै शैलीहरू छन्। यीमध्ये परिस्थितिलाई केही हदसम्म घटाउन सकिने दुइवटा मुख्य अर्थशास्त्रिय सिद्धान्तहरू प्रतिपादित भएका छन्। यस कुराले विश्वव्यापीकरण का थुप्रै सिद्धान्तहरूले गर्दा र कसरी स्थानीय मानिसहरूले आफ्नै माथि हुने घटनाक्रममा नियन्त्रण गर्न सक्छ भन्नेतर्फ डोऱ्याउँछ। त्यसपछि साम्प्रदायिक विचारतर्फ र यसले विश्वमा खेलको भूमिकालाई हेर्ने छ जहाँ सहभागीमूलक प्रजातन्त्रले सारभूत अर्थ राख्छ। यसमा पछिल्लो खण्ड बढी व्यवहारिक छ। यसले साम्प्रदायिक समूह तबमात्र प्रभावकारी र दक्ष हुनसक्छ जब उनीहरू लक्ष्य, निशाना, कार्यहरू र सूचकको सयुक्त विचारधारामा समर्थन गर्दछ भन्ने कुराको जानकारी गराउँछ।

यो खण्डको दोस्रो अङ्कले धेरै महत्त्व राख्ने ठूला शब्दहरूको अर्थको छोटो परिचय दिन्छ।

१. गरिव र अति गरिबीको विकास

मान्छे अनुसार गरिबीको अर्थ पनि बेला बेला हुन्छ। त्यस्तै गरिबीको कारण र त्यसलाई घटाउने उपायमा पनि मतभेद हुन्छ।

'आयस्रोत गरिबी' भनेको प्रतिदिन एक डलरभन्दा कम कमाई हुने हो।

१.२ अरब मान्छे अर्थात् ५ जनामा एकजना मानिस आयस्रोत गरिबीबाट पीडित छ।

आयस्रोत नै नभएको गरिबी पनि हुन्छ। जसमा श्री कुराहरू पर्दछन् :

- सामान्य र क्षमताले ब्याउने सेवाहरू पनि पाउन नसकेको (जस्तै : शिक्षा, स्वास्थ्य, पानी, सरसफाई)
- सामान्य र क्षमताले ब्याउने संरचनासम्म पनि पाउन नसकेको (जस्तै : सडक, गाडी, बत्ती, फोन, रेडियो, टि.भी., इन्टरनेट)
- सूचना, प्रविधि, बजार र आर्थिक सेवाहरूसम्म पहुँच नहुनाले व्यवसायिक दक्षता फस्टाउन नसक्नु।
- श्री सबै सेवाहरूसम्म पहुँच भएपनि यदि मानिसले आफ्नै घरमा सुरक्षित महसुस गर्दैन, कानुनी र राजनीतिक प्रणालीमा विश्वास गर्न सक्दैन, आफ्नो जीवन माथि प्रभाव पार्ने शक्तिको कमी भएको महसुस गरेमा पनि एक किसिमको गरिबी नै ठहरिन्छ।

सम्पूर्ण गरिबी समस्या निवारण गर्न विश्वमा पर्याप्त सम्पत्ति छ। तर त्यस सम्पत्तिलाई सही ढङ्गबाट परिचालन गर्न मानिसलाई मनाउने कार्य उत्तिकै गान्धो छ। त्यसैले अहिलेको चुनौती भनेको नयाँ सम्पत्तिको स्रोतको खोज हो र त्यसको मुनासिव माग गर्ने मानिसलाई गरिबीबाट मुक्ति दिलाउन परिचालन गरेर सहयोग गर्नु हो।

विश्वमा २७२ राष्ट्रहरू छन् । सन् २००१ मा टी सनै राष्ट्रहरूले उपलब्ध गराएको समाज र सेवाहरूको मूल्य ४.७० अरब अमेरिकन डलर थियो । १० वटा राष्ट्रले मात्र ३०० अरब उत्पादन गर्दथ्यो । १०० अरबमात्र अमेरिकाले गर्थ्यो भने ५६ अरब चीनले गर्दथ्यो ।

(स्रोत : CIA World Factbook 2002)

गरिबहरू अछिपनुको कारणले, अधिश्रित अथवा खर्चालु भएको कारणले गरीब भएको हो भन्ने केही मानिसहरूको मान्यता छ । तर यो कुरा त्यति सरल छैन र यो वास्तविकता पनि होइन । विश्वव्यापी आर्थिक गतिविधि, व्यवसाय र विकासलाई नियन्त्रण गर्ने नियमहरूले गर्दा गरिब जनताहरू धनीको दाँजोमा पुन धेरै गाचो छ । यी समस्याहरूसँग जुझका लागि दुई मुख्य सिद्धान्तहरू बक्समा दिएको छ ।

विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको संस्थागत समायोजना कार्यक्रम (Structural Adjustment Programme) को आधारमा थियो । यो सिद्धान्त हुनुपर्ने जति सफल भएन । पछिल्लो समयमा अर्को सिद्धान्ततर्फ पाइला चालिएको छ ।

गरिबका निमित्त विकास भन्ने अवधारणामा अधिरित गरिबी निवारण रणनीतिमा सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक खर्चको लागि धन प्रवाह गर्ने प्रणाली विस्तृत रूपमा हेरिएको छैन ।

कहिले स्थानीय चासोका विषयमा विश्वव्यापी रूपमा काम हुन्छ र कहिले विश्वमा चासो भएका विषयहरूको स्थानीय रूपमा काम हुन्छ ।

पहिलो सिद्धान्त

स्वतन्त्र बजार र गरिब

केही मानिसहरूका अनुसार विश्वका सफल व्यवसायीहरूलाई व्यवसाय गर्न र सम्पत्ति कमाउन सके जति छुट्ट दिनुपर्छ । यसो गर्नु भनेको उनीहरूलाई सम्पूर्ण सरकारी उद्योग सेवा र सुविधा बेच्नु हो र अर्थतन्त्र, व्यापार र विकासलाई नियन्त्रण गर्ने नियमहरूबाट छुटकारा दिलाउनु हो । यसले गर्दा धेरै नयाँ कामहरू उब्जाउँछ र नयाँ धन को सिर्जना गर्छ र यो धनको केही भाग गरिब जनतासम्म चुहिएर पुग्छ भन्ने यो सिद्धान्तको तर्क हो ।

तर वास्तवमा, धेरै जसो टाउंमा धनीहरू अझ धनी र गरिबहरू भन्दा गरिब हुँदै गइरहेको अवस्था छ ।

दोश्रो सिद्धान्त

नियन्त्रित बजार र गरिबका निमित्त विकास :

साम्यवादको अन्त्यसँगै केही मानिसहरूले मात्र सबै कुरामा सरकारको नै स्वामित्व हुनुपर्छ र सरकारले नै सबै कुरा नियन्त्रण गर्नुपर्छ भन्ने भनाई राखे । तर त्यसको लागि मध्यबाटो पनि छ । विकास व्यवसायीहरूकै कारणले हुन्छ भन्ने यो सिद्धान्तको मूल धार हो । व्यवसायबाट हुने आमदानीको अंश कसरी परिचालन गर्ने, व्यवसायीले कामदार र बातावरणलाई कसरी व्यवहार गर्ने कुरा सरकारका नीति नियमले औल्याउने कुरामा मात्र भिन्नता देखिएको छ ।

2. विश्वव्यापिकरण र नवस्थानियकरण

स्थानीयकरणको इतिहास पैसाभन्दा पनि पुरानो छ । पहिलेका मानिसहरू आत्मनिर्भर थिए । उनीहरूको कारोबार वस्तु र श्रमको लेनदेनबाट हुन्थ्यो । आफ्नै आफ्नो जीवनको गतिविधि निर्धारण गर्ने हुनाले उनीहरू आफू बाहिरको संसारदेखि छुट्टिएर बसेका थिए ।

तलका तीन वटा तर्कले विश्वव्यापिकरणलाई बुझाउने प्रयास गर्छ ।

पहिलो तर्क : पुरानै कुरा

विश्वव्यापीकरण भन्ने कुरा पुरानै हो । यो उपनिवेशीकरण र साम्राज्यवाद पुजीपतिलाई दिइएको अर्को नाम मात्र हो । अहिले सबै कुरा द्रुत गतिमा भएतापनि ७ औं शताब्दीक धनी राष्ट्रहरू (G-7) अझै नियन्त्रणमै छन् ।

दोश्रो तर्क : नयाँ र विकसित

सञ्चारमा आएको क्रान्तिको फलस्वरूप विश्वव्यापीकरण आएको हो र अहिले यो आफ्नो शिशु अवस्थामा छ । यसले सूचनालाई क्षणमै संसारभरि फैलाउन मद्दत गर्दछ । जसले गर्दा मानिसले आफ्नो समाज र संस्कृति, अर्थशक्ति र वातावरणमा पर्ने नकारात्मक असरको मूल्य मान्यता बुझ्न र त्यसलाई सम्मान गर्न थालेको छ । तर यसले कुन मोड लिने हो कसैलाई थाहा छैन ।

तेस्रो तर्क : नयाँ र विकसित विश्वव्यापीकरण

परराष्ट्रिय निगमहरूको विस्तारको परिणामले गर्दा सिद्धान्तहिन बजार शक्ति आज धेरैजसो मुलुकको सरकारभन्दा शक्तिशाली छ र सरकारको नियन्त्रणबाट बाहिरिएको छ ।

सन् १९७० पछि स्वतन्त्र बजार नीतिमा परिवर्तन देखिएको छ । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सरकारको नियन्त्रण खस्किएको छ । संरचना सँगै समाजयोजना

गर्ने ढङ्गले बनाइएका नीतिहरूले नीजिकरण र विकेन्द्रिकरणलाई टेवा दिइरहेका छन् । जसले गर्दा विदेशी कम्पनीहरूले सजिलैसँग स्थानीय अर्थतन्त्रमा आफ्नो प्रभुत्व जमाइराखेका छन् ।

अर्को शब्दमा भन्ने हो भने राजनीतिज्ञहरूको धेरैजसो अधिकार अहिले व्यापारीहरूको हातमा पुगेको छ । जसको फलस्वरूप स्थानीय जनतामा भोट दिने रूचि विस्तारै घटिरहेको छ । त्यसैले आजकल उनीहरू आफ्नो समस्या सुल्झाउनको लागि नागरिक समाज र सामाजिक आन्दोलनहरूको मद्दत लिन्छन् ।

शक्ति चाहने राजनीतिज्ञ, फाइदा खोज्ने व्यापारी र न्याय चाहने सर्वसाधारण बिचमा समन्वय हुनुपर्दछ । यी तीन बीच समन्वय नभएको र व्यापारीहरूलाई बढि स्वतन्त्रता दिइएकोले आज विश्वभर गरिबी र वातावरणीय विनास व्याप्त छ ।

गरिव राष्ट्रहरूलाई श्रृण दिँदा बहुपक्षियहरूले दुइवटा कुरामा जोड दिन्छन् । गरिबी नियन्त्रण नीतिहरू स्थानीय सहभागिता र परामर्शको माध्यमबाट बनाइनु पर्ने अर्थात् बढि प्रजातान्त्रिक शैली अपनाउनु पर्ने भन्ने उनीहरूकै माग छ । फेरि उनीहरू नै अर्कोतिर, नीजिकरणको कुरा गर्छन् । जसको मतलब प्रजातान्त्रीक हिसाबले जवाफदेही नहुने व्यापारीहरूमा बागडोर सुम्पिनु हो ।

यिनै कुराहरूले गर्दा स्थानीयकरणले फेरि ठाउँ पाएको छ । स्थानीय वासिन्दाहरूले आफूलाई असर पार्ने विश्वका शक्तिहरूका बारेमा थाहा पाउनुपर्ने भएको छ । उनीहरूले आफ्नै गाउँ ठाउँमा समृद्ध बनाउने र व्यक्तिगत लाभ नलिने हिसाबले सङ्गठनहरू खडा गर्न सक्छन् । यसका साथै विचार मिल्ने अरू देशका सङ्गठनहरूसँग पहिचान बढाउन सक्छन् । पछि गएर राजनीतिज्ञ र व्यापारीहरूकाबीच साधारण मानिसहरूको प्रतिनिधिले अबाज उठाउन सक्छ । यसरी साधारण व्यक्तिहरूले सामाजिक न्याय र दिगो वातावरणको हितमा लड्न सक्छ ।

3. साफेदारहरू र सहभागीमूलक प्रजातन्त्र :

प्रजातन्त्रमा प्रतिनिधित्वको लागि राजनीतिज्ञ र राजनीतिक पार्टीहरूलाई भोट दिनु जरूरी छ । तर अहिलेको परिस्थितिमा जनमानसले आफ्नो हकहितको निम्ति सरकारलाई दबाव दिइराख्न पनि जरूरी छ । प्रत्यक्ष गरिने यस कार्यलाई सहभागीमूलक प्रजातन्त्र भने हुन्छ । नीति नियम तयार पार्दा, कार्यान्वयन, प्रतिभापन र मूल्याङ्कन गर्दा त्यसले प्रभाव पार्ने व्यक्तिहरूलाई पनि समावेश गराउनु नै सहभागीमूलक प्रजातन्त्र हो । हरेकको विचारमा भिन्नता हुने हुनाले सबैको विचार बुझ्नको लागि बैठकहरू आयोजना गर्नु पर्दछ । जनताको दावी, चासो र विवादका विषयहरूलाई सम्मौता र निर्णय गर्ने आधारका रूपमा लिइन्छ ।

विभिन्न पृष्ठभूमि भएका मानिसहरू एउटा ठाउँमा जम्मा हुँदा समस्या उत्पन्न हुनु स्वभाविक हो । हरेक मान्छेले अर्को मान्छेको भाषा, मूल्य र मान्यतालाई आदर गर्न सिक्नुपर्छ ।

नियमावली बनाउने बारेमा पनि समस्या उत्पन्न हुन सक्छ । सहभागीमूलक प्रजातन्त्रमा मानिसको भोटभन्दा पनि उसको बोली बढि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यदि हामीले बलियो आधारका साथ आफ्नो तर्क प्रस्तुत गरेमा भोट दिने व्यक्तिहरूलाई प्रभावित पार्न सक्छौं । त्यसैले प्रजातन्त्रमा प्रतिनिधित्व अर्भै पनि जरूरी छ । तर, निर्णय निकाल्दा साधारण मानिसको सहभागीताको पनि खाँचो पर्छ । सम्बन्धित निकायले कुनै विषयमा ध्यान नदिएको खण्डमा साधारण मान्छेहरूले समूह बनाएर सूचना बढ्नु पर्छ र तर्क निकाल्नुपर्छ । यी क्रमहरू पछि संसदमा आवाज उठाउने आधार बन्न सक्छन् ।

साफेदारहरू

कुनै निर्णय माथि चासो राख्ने व्यक्ति अथवा समूहको प्रतिनिधिलाई साफेदार भनिन्छ । जसले निर्णयलाई प्रभाव पार्दछ र जो निर्णयबाट प्रभावित हुन्छ त्यो व्यक्ति साफेदार हो । निर्णय निकाल्दा साफेदारको सहभागीताको पनि अर्थ हुनुपर्छ ।

विभिन्न विषय र परिस्थिति अनुसार साफेदारहरू पनि फरक हुन्छन् । उनीहरूको पहिचान गर्न सक्नु महत्त्वपूर्ण विषय हो ।

- व्यापार र उद्योग
- युवा र बालबालिका
- किसानहरू
- रैथाने बासिन्दा
- स्थानीय निकाय
- शैरसरकारी संस्था
- विज्ञान तथा प्रविधि
- व्यापार संगठन
- महिला

जनवक्त्रालत :

कुनै विशेष कारण वा नीतिलाई सार्वजनिक रूपमा समर्थन वा सिफारिस गर्नु ।

अभियान :

कुनै लक्ष्य प्राप्तिका निम्ति व्यवस्थित र क्रियाशील भएर काम गर्नु ।

पहल :

निर्णायक मण्डल माथि प्रभाव पार्न व्यवस्थित ढङ्गमा गरिएको जनसदस्यहरूको कोषिशा ।

पहिलेदेखि चलिआएका प्रणालीहरूका हितमा रहेका पहुचवालाहरूलाई यस्ता अभियानहरू मन नपर्न सक्छ । तर स्थानीय, राष्ट्रिय र विश्वव्यापी रूपमा भएका अभियानहरूको सफलताका उदाहरण पनि प्रशस्तै पाइन्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय जुलिन अभियानद्वारा आयोजित "श्रृण नतिरौं" लाई सबभन्दा सफल अभियान मान्न सकिन्छ । जसको फलस्वरूप विश्वभरका साधारण मानिसहरूको संयुक्त प्रयासले अत्यधिक गरिव राष्ट्रहरू ३४ अरब अमेरिकन डलर बराबरको करबाट मुक्त भए ।

४. लक्ष्यहरू, उद्देश्यहरू, कार्यक्रमहरू र सूचकहरू

सफल व्यक्ति र संस्था कहिले पनि आशावादी भएर जीवनलाई अस्तव्यस्त पार्दैन । उ आफ्नो स्थितिलाई राम्रोसँग विचार गरेर त्यसको विकासलाई ध्यानमा

राखी भावी योजनाहरू बनाउँछ । अर्थात् उसमा यी कुराहरू हुन्छन् :-

- धेरैलाई राम्रो लाग्ने स्पष्ट लक्ष्यहरू
- निश्चित समयमा पुरा हुने उद्देश्यहरू
- अहिलेको अवस्थाबाट चाहेको अवस्थासम्म पुऱ्याउनको लागि कार्यक्रमहरू
- योजना अनुरूप काम जनाउने सूचकहरू

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य

आठ वटै स्तरसम्म विकास लक्ष्यहरूका स्पष्ट उद्देश्यहरू र सूचकहरू छन् । अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा यी लक्ष्यहरू विश्वका नेताहरूद्वारा पारित भएका थिए ।

सन् २०१५ को विश्वको स्वरूप यी लक्ष्यहरू र उद्देश्यहरूबाट स्पष्ट देख्न सकिन्छ । सूचकहरूले काम भए वा नभएको एउटा निश्चित मापन दिन्छ ।

साथसाथै सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्रणालीले शुरूवात र अन्त्य दुवै उपलब्ध गराउँछ । आफ्नो आवश्यकता अनुसार हरेक देशले आफ्नो कार्यप्रणालीको रूपाङ्कन गर्नुपर्छ ।

अहिले धेरैजसो गरिब राष्ट्रहरूको गरिबी निवारण रणनीतिहरू छ जसले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा अपुग कुराहरूलाई पूर्ण गर्छ । यी रणनीतिहरूले गरिबको विकासका लागि गरिनुपर्ने कामहरू समावेश गरेको छ । यसले गर्दा सरकारलाई गरिबहरूका निम्ति बजेट छुट्याउन र सहयोगकर्ताहरूलाई कहानि र सहयोग गर्ने भन्ने बुझ्नलाई सजिलो तुल्याई दिएको छ । गरिबी निवारण रणनीतिहरू बृहत परामर्शद्वारा योजना गरिनुपर्छ र राज्यको

स्वामित्वमा हुनुपर्छ । तर विभिन्न राष्ट्रहरूका लागि मिन पिनीहरू मित्वाजुल्दा छन् । यसको कारण राष्ट्रहरूले गरिबीको कारण बुझ्न र यसलाई हटाउन दिने अन्तर्राष्ट्रिय विशेषज्ञको सहयोग हुनसक्छ । तर अहिले हामी जुन समस्याबाट गुञ्जिरहेका छौं त्यो छोटो अवधिको समस्या मात्र हो ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू साभेदारहरूले सजिलै बुझ्न सक्ने भाषामा छ । त्यसै गरिबी निवारण रणनीतिको पनि अहिले कार्यान्वयन भैरहेको छ । सहभागितामूलक प्रजातन्त्रमा पिनीहरूलाई बकालत र पहल गरी फेर्न सकिन्छ ।

त्यसैले साभेदारहरूको लागि गरिबीका कारणहरू र त्यसका उपायहरू खोज्नु एउटा चुनौतीको विषय हो ।

गरिबी निवारणका विशेषज्ञ भनेका गरिब जनताहरू आफै हुन् । गरिबी निवारणका लागि स्थानीय, राष्ट्रिय र विश्वव्यापी रूपमा लक्ष्यहरू, उद्देश्यहरू, कार्यक्रमहरू र सूचाङ्कहरू तयार पार्न उनीहरू आफै सक्रिय नभएसम्म यस विषयमा प्रगति हुने सक्दैन ।

विश्व बैंकले जालकारी जगार अनुसार अठ्ठिकमा मात्र लगभग १,००,००० विदेशी विशेषज्ञहरू कार्यरत छन् जसले स्थानीय विशेषज्ञतालाई विस्थापित गर्ने र उनीहरूको क्षमतालाई कमजोर पार्न खोजिरहेका छन् ।
अपाको वार्षिकता २००२

५. गरीबी निवारण शब्दकोष

०.७ प्रतिशत ओडिष्ट/जीपनपी उद्देश्य : सन् १९६९ मा संयुक्त राष्ट्र संघले धनी तथा औद्योगिक राष्ट्रहरूलाई कमसेकम आफ्नो कूल ग्राहस्थ उत्पादनको ०.७ प्रतिशत गरिब राष्ट्रको विकासमा खर्च गर्न सिफारिस गरिएको थियो । धेरै औद्योगिक राष्ट्रले यसको उद्देश्यलाई सहमति जनाएपनि कसैले मात्र व्यवहारमा उतारेका छन् ।

केही आधारभूत र संवेदनशील विषयको उत्तर तुरुन्तै
जहुनसक्छ तर यसको निकल्प श्रीजुभन्का टिनीहरूको
समाधानपट्टि लाग्नुपर्छ ।

- बुनल्याण्ड प्रतिवेदन १९८७

जवाफदेहिता : सरकार र ठूला व्यापारीहरूले आफ्नो काम र नीतिको जनता समक्ष स्पष्टीकरण र सफाइ दिनु ।

जन-व्यकालत : कुनै कारण विशेष वा नियमलाई जनसमक्ष सहयोग वा सिफारिस गर्नु

Bretton Woods Institutions: यसले विश्व बैंक समूह र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषलाई सामूहिक रूपमा जनाउँछ । यी दुवै संस्थाको जन्म संयुक्त राज्य अमेरिकाको खर्चभततयल ध्ययमक मा सन् १९४४ मा भएको थियो ।

बजेट निर्माण : आय व्ययको जानकारी बढुल्ने तथा लगानी गर्ने सर्वोत्तम बाटो अपनाने प्रक्रिया ।

बजेट घाटा : आयभन्दा व्यय बढि भएको स्थिति । सरकारको आयको माध्यम कर र राजस्व हो । जब यो सरकारले सुरक्षा, स्वास्थ्य, शिक्षा आदिमा खर्च गरेको भन्दा कम हुन्छ त्यो स्थितिलाई बजेट घाटा भनिन्छ ।

अभियान : स्पष्ट लक्ष्यका निमित्त व्यवस्थित र क्रियाशील भएर काम गर्नु ।

क्षमता अभिवृद्धि : आफ्नो आवश्यकता पूर्तिको निमित्त कुनै संस्था, व्यक्ति वा समुदायको योग्यता बढाउनु । यस अन्तर्गत आत्मविश्वास बढाउने, तालिम दिने र समान र उपकरण उपलब्ध गराउने कुराहरू पर्दछन् ।

पूँजीवाद : देशको आर्थिक राजनीतिक व्यवस्था जहाँ जनता र देशको हितको लागि कारोबार र उद्योग माथि सरकारको भन्दा नीज क्षेत्रको स्वामित्व रहन्छ ।

नागरिक समाज : यसले राष्ट्रको गतिविधि र बजारको गतिविधि बीचको खाति ठाउँलाई भर्ने काम गर्छ । त्यसमा कला र संस्कृति समूह, गैरसरकारी संस्था, विश्वासमा आधारित समूह, विषयगत क्रियाशील समूह, नाफा नकमाउने विद्वत समूह, सहकारी, स्थानीय र द्विपक्षिय संस्थाहरू, अभिभावक र शिक्षकको संघ संगठनहरू, वृद्ध नागरिक समाज, खेलकुद क्लबहरू, व्यापार संघ, स्वयंसेवक र दाता समूह र कामदार क्लबहरू पर्दछन् । कुनै साना र स्थानीय छन् भने कुनै ठूला र अन्तर्राष्ट्रिय पनि छन् ।

योजनावद्ध अर्थतन्त्र : अर्थतन्त्र जसमा राष्ट्रको स्वामित्व हुन्छ र केन्द्रिय योजना अनुसार स्रोत परिचालन हुन्छ ।

शर्तनामा : आर्थिक नीति, बहुपक्षिय र द्विपक्षिय ऋण लिने राष्ट्रहरूले स्वीकार गरेको आर्थिक र संस्थागत सुधारका नीति ।

विचार विमर्श : सूचना पारित गर्न, स्वीकृत गर्न वा सुझावको लागि एक समुह अर्को समुह समक्ष जानु ।

विकास सहायता समुह (डी.ए.सी.) : संस्थानको आर्थिक सहयोग र विकासका लागि बनेको विकास सहायता समुह (डि.ए.सी.) यसमा सहयोग पाएका राष्ट्रहरूमा कसरी सहयोग परिचालनको वातावरण बनाउने र त्यसमा सुधार ल्याउने भनेर दाता राष्ट्रहरू साथै युरोपेली नियोग मिलेर निर्णय गरिन्छ ।

ऋण मोचन : अरैजसो घरेलु आर्थिक र सामाजिक सुधारका लागि बहुपक्षिय संस्था र दातृ संस्थाहरूद्वारा ऋण रद्द गर्न वा घटाउन गरिएका कार्यक्रम ।

विकेन्द्रकरण : केन्द्रबाट विभक्त्यापी, आञ्चलिक, राष्ट्रिय, स्थानीय र घरेलु तहमा अधिकार हस्तान्तरण गर्ने । प्रभावकारी, दिगो र समदर्शी विकासका लागि निर्णय लिनेदेखि सञ्चालन र सेवा प्रदान गर्दासम्म हरेक तहको सहभागिताको खाँचो हुन्छ ।

प्रजातन्त्र : त्यस्तो सरकार जसमा जनताको स्वच्छ आवाजलाई सुनिन्छ । यो सरकार जनताबाट चुनिएर वा नागरिक समाज अथवा सामाजिक आन्दोलनबाट पनि बन्न सक्छ ।

“साँचो प्रजातन्त्र र सही निर्णय गर्ने अधिकार सदैव जनताका माग हुन्छन्, तर त्यो पूर्ण रूपमा कहिल्यै प्राप्त भएको हुन्न ।”

विकास : सुधारका लागि सामाजिक, प्राविधिक, वातावरणीय र राजनैतिक परिवर्तन ल्याउने विधि ।

सशक्तिकरण : आफ्नो कामको निम्ति आफैँमा आत्मविश्वास र क्षमता बृद्धि गर्ने काम

Enhanced Structural Adjustment Facility (ESAF) :

ऋण चुक्ता गर्ने नसक्ने न्यूनतम आय भएका राष्ट्रहरूलाई सघाउ पुऱ्याउने हिसाबले सन् १९८७ मा गठन गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको योजना । यसले सुक्ष्म अर्थशास्त्र र संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रमहरूलाई मद्दत गर्छ । संरचना समायोजन कार्यक्रमबाट नै भ्रष्ट बनेको हो र गरिबी निवारण र अभिवृद्धि सुविधाद्वारा प्रतिस्थापित भएको धियो ।

आर्थिक नीति (Fiscal Policy) : सरकारी खर्च र सरकारी कर नीतिलाई अर्थात्तन्त्रमा प्रभाव पार्नेगर्न प्रयोग गर्ने नीति ।

विदेशी सहायता : दातृ राष्ट्रबाट सार्वजनिक र निजी रकमलाई ऋण वा अनुदानको रूपमा अर्को राष्ट्रमा भित्र्याउनु ।

विदेशी प्रत्यक्ष लगानी : एउटा देशको व्यक्तिले अर्को देशमा अचल सम्पत्तिमा लगानी गर्नु वा खरिद गर्नु । तर यसले धितोपत्र बजारलाई समेट्दैन ।

स्वतन्त्र बजार : यसमा व्यक्ति विशेष वा संस्थानले माग र आपूर्तिको कानुन अनुसार उत्पादन, वितरण र कारोबार जस्ता आर्थिक गतिविधिहरू गर्दछन् ।

जि-१० : अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स, इटाली, जापान, जर्मनी र क्यानेडा गरी सात प्रमुख औद्योगिक राष्ट्रहरूको समूह ।

कूल ग्राहस्थ उत्पादन (GDP) :

यसले राष्ट्रको कूल उत्पादन मापन गर्छ । विदेशबाट आयात गरिएका खुद सम्पत्ति बाहेक निरिचत समय अवधिमा उत्पादित भएका सबै वस्तु र सेवाहरूको मूल्य हो । यसलाई कूल आय, कूल उत्पादन वा कूल खर्चबाट नान्य सकिन्छ । कूल राष्ट्रिय उत्पादन (न्यु) मा चाहिँ विदेशबाट आएको खुद सम्पत्ति जोडिन्छ ।

विश्वव्यापीकरण : त्यस्तो प्रक्रिया जहाँ विचार, मान्छे, सेवा, वस्तु र पूँजीको स्वतन्त्र प्रवाहले अर्थतन्त्र र समाजलाई जोड्ने हुन्छ ।

शासन : देशलाई सञ्चालन गर्ने तरिका जसभित्र आर्थिक नीतिहरू र नियम कानूनहरू पर्दछन् ।

Heavily-Indebted Poor Countries (HIPC) अति ऋण लागेका

गरिब राष्ट्रहरू : गरिब र धेरै ऋण लागेका ४१ वटा राष्ट्रहरूको समूह (जस भित्र अफ्रिकाका ३०, ल्याटिन अमेरिकाका ४, एशियाका ३ र मध्यपूर्वबाट १ राष्ट्र पर्दछन्) यसको लागि देशको वैदेशिक ऋण यसको कूल निर्यात भन्दा डेढ गुणभन्दा बढि हुनुपर्दछ ।

Heavily Indebted Poor Countries Initiative: असाध्यै गरिब र ऋण बोकेका राष्ट्रहरूको बहुपक्षिय, द्विपक्षिय र नीजि क्षेत्रको ऋण घटाउने अभियान । यो सन् १९९६ मा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले शुरू गरेको हो ।

मानव अधिकार : संयुक्त राष्ट्र संघले सन् १९४८ को महासभामा मानव अधिकारलाई विश्वव्यापी रूपमा घोषणा गरेको थियो । सबै मानवजाति बराबर अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता लिएर जन्मिएका हुन्छन्, जुन कसैले पनि हान्न गर्न पाउँदैन भन्ने यसको मूल आदर्श हो ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF) : सन् १९४४ मा स्थापित यस संस्थामा १८४ राष्ट्र सदस्य छन् । यसको मुख्य उद्देश्य विश्वको अर्थतन्त्रको अवस्थालाई माथि उठाउनु हो । यसले सरकारलाई आर्थिक नीतिहरू सुधार गर्न, सडक व्यवस्थापन गर्न सुझाव दिनुका साथै घाटा व्यापारलाई सन्तुलन गर्न ऋण उपलब्ध गराउँछ ।

आयवनीको आधारमा देशहरूको समूह (Income Group of Countries) : कुनैपनि देशको व्यक्ति आयवनी जीडीपीलाई त्यहाँको जनसंख्याले कुल गार्हस्थ्य आयवनी भाग गर्दा आउने अङ्क देशलाई वर्णन गर्ने एउटा माध्यम हो । समूहहरू ३ प्रकारका हुन्छन् ।

न्यून आय भएको समूह	\$ ७४५ अथवा त्योभन्दा कम
मध्यम आय भएको समूह	\$ ७४६ देखि ९,२०५ सम्म
उच्च आय भएको समूह	\$ ९,२०५ भन्दा बढी

अनौपचारिक अर्थतन्त्र : अर्थतन्त्रको त्यस्तो क्षेत्र जहाँ काम गरेवापत पैसा लिइँदैन, रिइँदैन (जस्तै स्वयंसेवक अथवा घरमा सितैमा काम गर्ने) र जहाँ वस्तु र सेवाहरू निःशुल्क दिइन्छ वा साटिन्छ वा पर्पमा चलाइन्छ ।

अनौपचारिक क्षेत्र : सरकारको नियन्त्रणमा नभएको अर्थतन्त्रको एउटा खण्ड, विशेषतः ठेक्का, कर संस्थागत र श्रम ऐनको क्षेत्र ।

सूचना र सञ्चार प्रविधि (आई.सी.टी) : सूचना खोज्ने, सङ्कलन गर्ने, मिलाउने र त्यसलाई प्रवाह गर्ने तरिका । कम्प्युटर बनाउने र सफ्टवेर उपलब्ध गराउने, इ-मेल र इन्टरनेट सेवाहरू पनि यसैमा पर्दछ ।

पूर्वाधार : राष्ट्र सञ्चालनका लागि चाहिने आधारभूत भौतिक तथा व्यवस्थापन पूर्वाधार (जस्तै, भवन, बाटो, बिजुली वितरण आदि)

अन्तर्राष्ट्रिय वित्तिय संस्थाहरू (आई.एफ.आई) : यसमा विश्व बैंक र एशियाली विकास बैंक जस्ता विकासमूलक बैंकहरू र आई.एम.एफ. जस्ता वित्तिय प्राधिकरणहरू पर्दछन् ।

न्याय (Justice) : हामी न्यायको बारेमा दुई तरिकाबाट सोच्न सक्छौं ।
क) वितरणीय न्याय : कसले के सम्मान र सुविधा पाउने निर्णय गर्ने ।
ख) सुधारमूलक न्याय : अपराधीलाई सजाय दिलाउने ।

अति कम विकसित राष्ट्रहरू : प्रतिदिन एक डलरभन्दा कम आयदानी हुने राष्ट्रहरूलाई संयुक्त राष्ट्र संघले गरिव देशको संज्ञा दिएको छ । यस अन्तर्गत ४८ देशहरू पर्दछन् ।

उदारिकरण : आपूर्ति र मागका लागि खुला गरिएको स्वतन्त्र बजार । विश्वव्यापी रूपमा हेर्दा, केही बजारहरू अरूभन्दा बढि स्वतन्त्र हुन्छ ।

पहल : निर्णायक मण्डललाई प्रभाव पार्ने जनसमूहबाट भएको संयुक्त प्रयास ।

वृहत अर्थतन्त्र : यसले समग्र देशको मौद्रिक अवस्था, बजार मूल्य, व्याजदर, लगानी वृद्धिदर, लगानी र मुनाफा, व्यापार, राष्ट्रिय बजेट र बजेट घाटा संबन्धी नीति र कार्यक्रमहरू, बेरोजगारी आदिलाई बुझाउँछ ।

मौद्रिक नीति : व्याजदर, मुद्राको माग र आपूर्ति, मूल्य वृद्धि जस्ता कुरालाई नियन्त्रण गर्ने सरकार र केन्द्रिय बैंकले जारी गर्ने नीति ।

प्राकृतिक सम्पदा : उत्पादनको साधनको रूपमा प्रयोग हुने प्राकृतिक वस्तुहरू । यो दुई प्रकारको हुन्छ, नविकरणीय र अनविकरणीय । वन, माछा, नविकरणीय हुन भने कोइला अनविकरणीय हो ।

सम्भौता : विचार विमर्श गरी सम्भन्धारीमा पुग्न ।

गैरसरकारी संस्था : नागरिक समाजको एउटा व्यवस्थित अङ्ग । यसमा त्यस्तो खाले व्यक्ति र संस्थाहरू पर्दछन् । १) स्वतन्त्र र नाफा नकमाउने उद्देश्यले खोलिएका संस्थाहरू २) स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा संगठित ३) जसको उद्देश्य जनवकालतद्वारा सामाजिक, वातावरणीय र आर्थिक विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने हुन्छ ।

Official Development Assistance (ODA) : आर्थिक सहायता तथा विकास संगठन (OECD) को आर्थिक सहायता समितिले विकासोन्मुख राष्ट्रलाई सहयोग दिन बनाएको नीति

आर्थिक सहायता तथा विकास संगठन (OECD) : तेइस वटा औद्योगिक राष्ट्रहरूको समूह हो । जसले बजार अर्थव्यवस्था, प्रजातन्त्र र मानव अधिकारको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको छन् ।

सहभागिता : प्रजातान्त्रिक समाजमा सरकारका काम र प्रकृयामा साधारण मानिसहरूको सक्रियता नै सहभागिता हो । यसमा समाचार सञ्चार प्रक्रिया देखि निर्णय समितिसम्म साधारण मानिसहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ ।

साझेदारी (Partnership) : एउटै उद्देश्य प्राप्त गर्न र नाफा र घाटा संयुक्त रूपमा बेहोर्न दुई वा दुइभन्दा बढि व्यक्ति र संस्था एक आर्कासँग मिलेर काम गर्ने परिपाटी ।

Planning Project Cycle : क्रमवद्ध योजनाका चार प्रक्रियाहरू छन् ।

१) समस्याहरू र त्यसका समाधान खोज्न वर्तमान स्थितिको योजनाको अध्ययन गर्ने । २) स्पष्ट लक्ष्य, उद्देश्य र सूचकहरू लिएर गतिविधि योजनाको तयारी गर्ने । ३) उद्देश्य प्राप्त गर्न योजनालाई कार्यान्वयनमा परिवर्तन गर्ने र सूचकहरूको मापन गर्ने । ४) नयाँ परिस्थितिको अध्ययन गरेर योजनाहरू सोचे अनुसार कार्यान्वयन भइरहेको छ वा छैन भनेर निर्णय गर्ने ।

गरिबी उन्मूलन : प्रायःमानिसहरूको मुख्य लक्ष्य, गरिबी घटाउने प्रकृया यसको पहिलो खुड्किलो हो ।

गरिबी निवारण रणनीति : न्यून आय भएका राष्ट्रहरूले तयार पारेको गरिबी निवारण रणनीति पत्रले गरिबी घटाउन स्रोतको कसरी परिचालन गर्नुपर्छ भन्ने कुराको व्याख्या गरेको छ । गरिबी निवारण रणनीति पत्रले

आपनो प्रतिवेदनमा गरिवीका कारणहरू के हुन्, गरिवी घटाएर देशले प्राप्त गर्न खोजेको उद्देश्य के हो र यो उद्देश्य प्राप्तिका लागि गरिनु पर्ने सार्वजनिक कामहरू, नीति परिवर्तनहरू, संस्थागत विकास, कार्यक्रम र योजनाहरू के हुन् भन्ने बारे प्रकाश पारेको छ। यो १९९९ मा विषय बैंक र ङं ले अर्थस्य कार्यक्रमको एउटा अंशको रूपमा अगाडि बढाएका हुन् ।

निजीकरण : सरकारी व्यापार, उद्योग र सेवाहरू निजी क्षेत्रलाई सञ्चालनका लागि हस्तान्तरण गर्नु ।

गरिव मुस्ती विकास : गरिवलाई विकास नीतिको केन्द्रमा राखेर बनाइने नीति, कार्यक्रम र प्रक्रिया । यस्तो नीति गरिवको उत्पादन बढाउने तथा त्यसले बजार पाउने खालको हुनुपर्छ । सकुम्बासी, स-साना अशियारहरू, पिछडिएका महिला, अनौपचारिक श्रमका कामदार आदिलाई विशेष कार्यक्रमहरू बनाइनु पर्छ । गरिवलाई विकासको मूल आधार मानेर विकासलाई मानवीय विकास, सामाजिक र राजनितिक परिवर्तनसँग गाँसेमा मात्र यो प्रभावकारी हुन सक्दछ ।

रक्षावाद : राष्ट्रहरूले आफ्नो घरेलु व्यवसाय विदेशी प्रतिस्पर्धाबाट बचाउनका निम्ति गर्ने कामलाई पनि रक्षावाद भनिन्छ ।

साना तथा मध्यम उद्योग : ५० देखि २५० जनासम्म कामदारहरू भएका व्यवसायहरू ।

सामाजिक आन्दोलन : विभिन्न व्यक्ति र नागरिक समाज मिलेर निर्णायकहरूको विचार बदल्न साभा विषयमा वकालत गर्ने काम नै सामाजिक आन्दोलन हो । उनीहरू जब राम्ररी संगठीत हुन्छ, शिक्षित हुन्छ र कार्य शैलीमा हिलासुस्ती हुँदैन तब मात्र प्रभावकारी हुन सक्दछ ।

सामाजिक सुरक्षा आधार : गरीबलाई सुरक्षा गर्ने र राहत दिनका लागि अपनाइएका उपाय । यसमा रोजगारी योजना, बेरोजगारका भत्ता र खाद्य सुरक्षाका उपायहरू पर्दछन् । पहिले पहिले यी आधारहरू परिवार र समुदायले नै उपलब्ध गराउँदथ्यो ।

ऐक्यबद्धता : एकैखाले रूचि र उद्देश्य भएका मानिसहरूले आफ्ना विचारहरू साटासाट गरेर त्यही अनुसार विचारहरूलाई कार्यमा ढाल्ने प्रक्रिया ।

साभेदार : कुनै वस्तु वा विषयमा रूची र चाँसो जनाउने व्यक्ति ।

तथ्या : सूचनाहरूलाई सङ्गलन र विश्लेषण गरी तैयार पारिएको तथ्य ।

सरचना समायोजन : अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष जस्ता बहुपक्षिय संस्थाहरूले गरिव राष्ट्रहरूलाई सहयोग दिने बेला शर्त राख्ने गरेका स्वतन्त्र बजार सुधार कार्यक्रमहरू ।

शहनशीलता : भाषा संस्कृति र आस्थामा विविधता हुँदा हुँदै पनि एक अर्कालाई गर्ने सम्मान ।

घाटा न्यापार : देशको निर्यात भन्दा आयात बढी भई हुने घाटा ।

बहुराष्ट्रिय निगम (TNC) : एकभन्दा बढी देशमा व्यवसाय स्थापित भएको कम्पनी जसमा बहुराष्ट्रिय लगानी पनि हुनसक्छ । अहिले ६ लाखभन्दा बढी विदेशी लगानीकर्ताको स्थापित्वमा साठी हजार बहुराष्ट्रिय निगमहरू छन् । दुई सयवटा ठूला बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको वार्षिक विक्री सबैभन्दा ठूला दशवटालाई छाड्ने हो भने सबै राष्ट्रहरूको वार्षिक कारोबारसँग बराबर हुन्छ । सबैभन्दा ठूलो बहुराष्ट्रिय कम्पनी सुपरमार्केट चलाउने अमेरिकाको वालमार्ट भन्ने हो । जसको विक्री सन् २००२ मा २०६.८ अरब अमेरिकन डलर बराबर थियो ।

Tricicle Down Effect : त्यस्तो आर्थिक सिद्धान्त जसका अनुसार आर्थिक विकासको फाइदा धनीबाट शुरू भएर गरिवसम्म पुग्दछ र समग्रमा सबैलाई विकासको फाइदा पुग्दछ भन्ने हो ।

विश्व बैंक समूह : सन् १९४४ मा स्थापना भएको पाँचवटा विस्तिय संस्थाहरूको समूह । सयभन्दा बढी विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा काम गरिरहेको यो समूहको मुख्य उद्देश्य भनेको सबैभन्दा गरिव मानिसहरूलाई र राष्ट्रहरूलाई सहयोग गर्नु हो । यसको उद्देश्य पुनर्निर्माण र विकासका लागि बनेको अन्तर्राष्ट्रिय बैंकको श्रृण र परामर्श सेवाबाट दिगो विकासलाई टेवा दिएर गरिबी उन्मूलन गर्नु हो । सन् २००२ मा यो समूहले अरू राष्ट्रहरूलाई १९.५ बिलियन वरावरको अमेरिकन डलर सहयोगको रूपमा प्रदान गरेको छ ।

विश्वव्यापीकरणले विभिन्न अवसरहरू उपलब्ध गराए पनि त्यसको स्वर्द र मुनाफाहरू एकैभासले बाँडिएको छैन ।

- संयुक्त राष्ट्र संघको सहशाब्दी घोषणा, सेप्टेम्बर २००२

सबैलाई सुरक्षित, न्यायिक र इज्जतको जीवन जिउने अधिकार हुन्छ । प्रजातान्त्रिक र सहभाषितामूलक शासनले यो अधिकार खिताउन सक्दछ ।

-संयुक्त राष्ट्र सको सहशाब्दी घोषणा, सेप्टेम्बर २००२

तथ्याङ्कमा नेपाल

सूचक/सन्	सन् १९९०	सन् १९९५	सन् २००१	सन् २००२
जनसङ्ख्या (करोडमा)	१.८१	२.०४	२.३६	२.४१
कुल राष्ट्रिय उत्पादन (अमेरिकी डलर करोडमा)	३९	४४	५६	५५
प्रति व्यक्ति कुल राष्ट्रिय उत्पादन (अमेरिकी डलरमा)	२२०	२२०	२४०	२३०
प्रौढ (१५ वर्षभन्दा माथि उमेरका) साक्षरता दर	३०.४	३६.०	४२.९	४४.०
कुल जन्मदर (प्रति महिला)	५.३	४.६	४.३	४.२
जन्मदा अनुमानित आयु (वर्षमा)	५३.६	५६.३	५८.९	५९.९
अनुदान (कुल राष्ट्रिय आम्दानीको प्रतिशत)	११.७	९.८	७.०	६.६
बाह्य ऋण (कुल राष्ट्रिय उत्पादनको प्रतिशत)	४५.१	५४.९	४८.२	५३.३
सागानी (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशत)	१८.१	२५.२	२४.०	२४.६
ब्यापार (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशत)	३२.२	५९.५	५३.८	४४.९

स्रोत: विश्व बैंक

NNSD / NEFEJ

